

บทที่ ๒

กรอบทฤษฎีและข้อมูลที่เกี่ยวข้อง

เนื้อหาของบทนี้ เริ่มต้นด้วยการเสนอมโนทัศน์เรื่องภาพตัวแทนและทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง เพื่อให้เห็นกรอบคิดที่จะใช้ศึกษาภาพตัวแทนของสมเด็จพระมหาธรรมราชาในบทต่อไป รวมทั้งแสดงให้เห็นการใช้มโนทัศน์เรื่องภาพตัวแทนมาศึกษาวรรณกรรม จากนั้นจะกล่าวถึง ข้อมูลพื้นฐานเกี่ยวกับสมเด็จพระมหาธรรมราชาในเอกสารประวัติศาสตร์ โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๒.๑ ทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง

๒.๑.๑ การนำเสนอภาพตัวแทน (representation)

คำว่า “ภาพตัวแทน” ตรงกับคำในภาษาอังกฤษว่า representation นอกจากคำว่า ภาพตัวแทนแล้ว ยังมีผู้ใช้คำอื่นที่สื่อความหมายเดียวกันอีก ได้แก่คำว่าภาพเสนอ และ ภาพแทน

คำว่า representation ที่ใช้ในที่นี้มีได้มีความหมายเพียงแค่ภาพที่เรามองเห็นเท่านั้น แต่ในทางปฏิบัติ ศัพท์เฉพาะคำนี้ยังครอบคลุมถึงกระบวนการต่างๆในการเสนอภาพออกมาอีกด้วย ในที่นี้จึงขอใช้คำว่า “การนำเสนอภาพตัวแทน” เมื่อกล่าวถึงคำว่า representation ในความหมายที่สื่อถึงกระบวนการนำเสนอ และใช้คำว่า “ภาพตัวแทน” ในความหมายที่สื่อถึงภาพ แต่เพียงอย่างเดียว

คำว่า representation ในวิชาสื่อศึกษา (Media Studies) สามารถแปลความหมายในนัยต่างๆ ได้สามประการ^๑ คือ

- (๑) มีลักษณะคล้ายคลึง (To look like or to resemble)
- (๒) เป็นตัวแทนของสิ่งของหรือบุคคล (To stand in for something or someone)
- (๓) นำเสนอครั้งใหม่ หรือนำเสนอซ้ำ (To present a second time or to re-present)

^๑Michael O'Shaughnessy and Jane Stadler, Media and society : an introduction, p.73.

ความหมายของคำว่า representation ทั้งสามนัยข้างต้นนั้นสามารถสรุปลักษณะร่วมที่สำคัญได้คือ การนำเสนอภาพตัวแทนเป็นการนำ “ความจริง” หรือภาพต้นแบบมานำเสนอใหม่ โดยที่การนำเสนอภาพตัวแทนนั้นมิใช่การนำภาพต้นแบบมาเสนออย่างตรงไปตรงมา เพราะการนำเสนอภาพตัวแทนเป็นการนำภาพต้นแบบมาเสนอซ้ำ ภาพที่ถูกนำเสนอจึงมิได้มีคุณสมบัติเท่าเทียมกับความจริง แต่เพียงแต่ “คล้ายคลึง” กับความจริง/ภาพต้นแบบเท่านั้น โดยนัยนี้ ปรัชญาปรากฏการณ์นิยม (Phenomenology) อธิบายว่า ภาพตัวแทนมิใช่สิ่งที่เคยเป็นอยู่หรือมีอยู่ แต่เป็นผลผลิตของการประกอบสร้างขึ้นใหม่ตลอดเวลา ภาพตัวแทนจะมีลักษณะเป็นอย่างไรจึงขึ้นอยู่กับว่าภาพนั้นจะถูกนำเสนอออกมาอย่างไร หรือกล่าวในแง่ของภาษาคือ ภาพตัวแทนนั้นถูกนิยามหรือถูกเล่าเรื่องในลักษณะใด^๒

อาจกล่าวได้ว่า สาเหตุที่ภาพตัวแทนแปรเปลี่ยนไปจากภาพต้นแบบนั้นเพราะรูปลักษณ์และคุณสมบัติบางประการถูก “สื่อกลาง” ที่ใช้นำเสนอบิดเบือนลักษณะของภาพต้นแบบไป ในชีวิตประจำวัน สื่อกลางที่เป็นเครื่องมือในการนำเสนอภาพตัวแทนนั้น มิได้มีเพียงรูปภาพ (image) ตามความหมายนัยตรงของคำว่าภาพเท่านั้น แต่ยังหมายรวมถึงสื่อชนิดอื่นๆทุกชนิดที่มีความสามารถในการนำเสนอได้ ทั้งภาพวาด ภาพถ่าย โทรทัศน์ วิทยุ ภาพยนตร์ ภาษารวมทั้งวจนภาษาและอวจนภาษา ล้วนแต่เป็นสื่อที่สามารถนำเสนอภาพตัวแทนได้ทั้งสิ้น

ไมเคิล โอ ซอจ์เนสซี (Michael O'Shaughnessy) และเจน สเตดเลอร์ (Jane Stadler) (2005) ได้เสนอแผนภูมิแสดงความสัมพันธ์ระหว่างความจริง/ ภาพต้นแบบและภาพตัวแทนไว้ดังนี้

แผนภูมิ ๑ ความสัมพันธ์ระหว่างความจริง สื่อ และภาพตัวแทน

^๒ กัญญา แก้วเทพ, “สื่อและวัฒนธรรมศึกษากับสังคมไทย”, : ๘๐.

จากแผนภูมิข้างต้น สรรพสิ่งและความจริงต่างๆ ล้วนแต่ถูกเสนอผ่านสื่อ ในกระบวนการนำเสนอนี้ สื่อย่อมมีบทบาทในการบิดเบือนภาพของสรรพสิ่งเหล่านี้ด้วยวิธีการต่างๆ ได้แก่ การนำเสนอ คือการให้ความหมายแก่สิ่งต่างๆ การประกอบสร้าง คือการดึงเอาความหมายต่างๆ ในวัฒนธรรมมาให้ความหมายแก่สิ่งที่ถูกนำเสนอ และการตีความ คือการแปลความหมายของสิ่งที่นำเสนอไปในทิศทางที่ผู้ส่งสารเข้าใจ และในที่สุดก็จะได้ภาพหรือตัวบทซึ่งมีลักษณะแปรเปลี่ยนไปจากสรรพสิ่งที่เป็นต้นแบบ เพราะผ่านกระบวนการทั้งสามข้างต้นมาแล้ว

นอกจากนี้ จะสังเกตได้ว่าลูกศรที่อยู่ระหว่างกรอบที่ ๑ สรรพสิ่ง/ความจริง กับกรอบที่ ๒ การนำเสนอผ่านสื่อ การประกอบสร้างผ่านสื่อ และการตีความโดยสื่อ นั้นเป็นลูกศรสองด้าน เหตุที่เป็นเช่นนี้เพราะมโนทัศน์เรื่องภาพตัวแทนเชื่อว่ามนุษย์ไม่อาจประจักษ์ถึงความจริงแท้ (Reality) ได้โดยง่าย หากแต่ความจริงแท้ที่เราเข้าใจนั้นก็ถูกนำเสนอผ่านสื่อเช่นกัน จึงต้องมีหัวลูกศรชี้กลับเพื่อสื่อว่า ตัวของ “ความจริง” เองก็มีที่มาจาก การนำเสนอภาพตัวแทนด้วย

อนึ่ง การที่เราเรียกภาพที่ถูกเสนอผ่านสื่อว่าเป็น “ตัวบท” (Text) นั้น เพราะรูปลักษณะของภาพนั้นไม่จำเป็นต้องเป็นภาพ ตัวอักษร หรือสัญลักษณ์เพียงอย่างเดียวอย่างหนึ่ง แต่ภาพตัวแทนนั้นมีความหมายกว้างครอบคลุมถึงวัตถุทุกชนิดที่ผู้รับสารสามารถรับรู้ได้ทางโสตประสาท และเอื้อต่อการศึกษาวิเคราะห์ ดังที่ โอ ซอร์เจเนสซี และ สเตเดเลอร์ อธิบายว่า ตัวบทคือสื่อทุกชนิด เช่น ภาพถ่าย โฆษณา ภาพยนตร์ นิตยสาร เว็บไซต์ รายการโทรทัศน์ บทความหนังสือพิมพ์ เป็นต้น ทั้งนี้ ตัวบทต้องสามารถที่จะถูกผลิตซ้ำได้และสามารถนำมาวิเคราะห์ได้^๓

จากความหมายที่เสนอมาทั้งหมดนี้ จะเห็นได้ว่าประเด็นสำคัญของการนำเสนอภาพตัวแทนนั้นคือ ความไม่เท่าเทียมกันระหว่างภาพต้นแบบกับภาพตัวแทน อันเนื่องมาจากบทบาทของ “สื่อ” ที่ใช้นำเสนอภาพตัวแทน สจิวต ฮอลล์ (Stuart Hall) นักวิชาการวัฒนธรรมศึกษาได้เสนอว่า สื่อที่มีบทบาทสำคัญที่สุดในการเสนอภาพตัวแทนนั้นคือ “ภาษา” เพราะมนุษย์คิดและเข้าใจสิ่งต่างๆ ผ่านภาษาทั้งสิ้น เขาชี้ให้เห็นว่า กระบวนการเสนอภาพตัวแทน (System of Representation) มีสองขั้นตอนคือ ขั้นตอนแรก มนุษย์มี “มโนทัศน์” (ซึ่งหมายถึงภาษาสามัญทั่วไปที่มนุษย์ใช้แปลความคิดออกมา) เกี่ยวกับสิ่งต่างๆ อยู่ในสมอง มโนทัศน์เหล่านี้หมายรวมถึงรูปธรรม เช่น แก้วน้ำ แก้วอิ๋ ต้นไม้ และนามธรรม เช่น ความดี ความชั่ว ความสุข ความทุกข์ มโนทัศน์เหล่านี้จะมีอยู่ในสมองของมนุษย์อยู่แล้วเพราะได้ผ่านการเรียนรู้สั่งสมหรือ

^๓Michael O'Shaughnessy and Jane Stadler, *Media and society : an introduction*, p. 91.

จากประสบการณ์ของปัจเจกบุคคลในสังคม จากนั้น ในขั้นตอนต่อมา มนุษย์จะได้รับสารผ่านตัวบทด้วยวิธีการต่างๆ เช่น ดู ฟัง พูดคุย อ่าน ฯลฯ ในขั้นตอนนี้ภาษาจะเข้ามามีบทบาทคือเป็นรหัสที่ช่วยให้มนุษย์สามารถเชื่อมโยงสารดังกล่าวเข้ากับมโนทัศน์ในสมองของคนได้ด้วยอย่างเช่น เมื่อเราได้ยินคำว่า แก้วน้ำ เราก็จะสามารถเชื่อมโยงคำนี้เข้ากับภาชนะทรงกระบอกสำหรับใช้บรรจุของเหลวที่ใช้ดื่มได้ทันที เพราะเรามีข้อมูลเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างเสียงของคำว่าแก้วน้ำกับวัตถุอันได้แก่ภาชนะดังกล่าวอยู่ในสมอง (ซึ่งฮอลล์เรียกว่า “มโนทัศน์”เกี่ยวกับแก้วน้ำ)

โดยเหตุที่ภาษาเป็นสื่อสำคัญที่สุดในการเสนอภาพตัวแทน ฮอลล์จึงให้ความหมายของ “การนำเสนอภาพตัวแทน” ว่าหมายถึง การใช้ภาษาเพื่อกล่าวถึง/นำเสนอสรรพสิ่งอย่างมีความหมาย หรือกล่าวโดยละเอียดคือ การนำเสนอภาพตัวแทนเป็นกระบวนการการผลิตความหมายจากมโนทัศน์ในความคิดของเราผ่านทางภาษา ภาพตัวแทนเป็นสิ่งเชื่อมโยงมโนทัศน์กับภาษาเข้าด้วยกันเพื่อใช้อ้างอิงถึงโลกแห่งความจริงหรือแม้แต่โลกจินตนาการ^๕

กล่าวโดยสรุป คำว่า “ภาพตัวแทน” ใช้เพื่อสื่อถึงการสร้างและการนำเสนอความหมายของสรรพสิ่งโดยผ่านสื่อที่สำคัญที่สุดคือ “ภาษา” มโนทัศน์เรื่องภาพตัวแทนเน้นว่า “ภาพ” ที่เสนอผ่านสื่อไปยังผู้ส่งสารนั้นเป็นเพียง “ตัวแทน” ของความจริง แต่ไม่ใช่ความจริงแท้เนื่องจากกระบวนการนำเสนอภาพผ่านสื่อต่าง ๆ นั้นย่อมมีการเลือกนำเสนอ การตัดทอน การเรียบเรียง หรือกิจกรรมอื่นใดที่สามารถบิดผัน “ความจริง” ที่ถูกเสนอผ่านภาพตัวแทนให้เปลี่ยนแปลงไปได้ ภาพที่เสนอผ่านสื่อจึงมิใช่ “ภาพสะท้อน” (reflection) ที่แสดงความจริงให้เราเห็นอย่างเที่ยงตรง การที่เรากล่าวถึง “ภาพตัวแทน” ของสิ่งใดสิ่งหนึ่ง จึงมีนัยที่แสดงความจริงตระหนักถึงกระบวนการเสนอภาพและสร้างความหมายของสิ่งที่เรากล่าวถึง กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ มโนทัศน์เรื่องภาพตัวแทนไม่เชื่อทัศนคติที่ว่า ภาพคือการเลียนแบบโลกตามที่เป็นจริง แต่มองว่า ภาพคือการสร้าง (produce) หรือการประกอบสร้าง (construct) ส่วนเสี้ยวหนึ่งของโลกแห่งความจริง^๖ นอกจากนี้ ในการศึกษา เรากำหนดให้ภาพตัวแทนมีความหมายกว้าง หมายรวมถึงสื่อทุกชนิดและทุกรูปลักษณะที่สามารถเสนอภาพตัวแทนและเราสามารถนำมาวิเคราะห์ได้โดยเรียกรวมภาพสื่อที่เราศึกษาว่า “ตัวบท”(Text)

^๕Stuart Hall, *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*, 8th edition, (London: Sage, 2003), pp.15-19.

^๖กาญจนา แก้วเทพ, “สื่อและวัฒนธรรมศึกษากับสังคมไทย”: ๘๐.

๒.๑.๒ สัญวิทยา : การนำเสนอภาพตัวแทนคือการสื่อความหมายผ่านสัญญาณ

จากที่ฮอลล์เสนอว่า การนำเสนอภาพตัวแทนคือการสื่อความหมายผ่านภาษานั้น “ภาษา” ในความหมายของเขามีใช้เฉพาะวัจนภาษาตามความเข้าใจทั่วไป แต่ภาษาในทฤษฎีเกี่ยวกับการนำเสนอภาพตัวแทนหมายรวมถึงการสื่อความหมายผ่านสื่อหลากหลายรูปแบบ ซึ่งอาจเรียกรวมได้ว่า “สัญญาณ”(Sign) ตามคำอธิบายของ แฟร์ดีน็อง เดอ โซซูร์ (Ferdinand de Saussure) นักภาษาศาสตร์ชาวสวิส

โซซูร์เห็นว่าคำว่าภาษานั้นมิได้ครอบคลุมถึงเพียงแค่ตัวเขียนและภาษาพูด แต่ในสังคมจริงๆยังมีป้าย รูปภาพ วัจนภาษา ภาพยนตร์ ฯลฯ ซึ่งสามารถสื่อความหมายได้อีก โซซูร์จึงเปลี่ยนคำเรียกภาษาเป็นคำว่า “สัญญาณ” (Sign) ซึ่งหมายถึงหน่วยที่ใช้สื่อความหมายที่มีขอบเขตกว้างกว่า “คำ”

สัญญาณในความคิดของโซซูร์มีองค์ประกอบที่สามารถแบ่งได้เป็นสองส่วน คือ

- รูปสัญญาณ (Signifier) คือ ตัวอักษร ภาพ หรือสิ่งของใดๆ ที่สามารถสื่อความหมายได้
- ความหมายสัญญาณ (Signified) คือ ความหมายที่รูปสัญญาณต้องการจะสื่อถึง

ลักษณะของสัญญาณ สามารถแสดงได้ดังแผนภาพต่อไปนี้

แผนภูมิ ๒ แสดงองค์ประกอบของสัญญาณตามมโนทัศน์ของโซซูร์

ตัวอย่างเช่น ตัวหนังสือคำว่า ต้นไม้ ต - น - ไม้ - ไม้ เมื่อมาประกอบกันเป็นคำว่า ต้นไม้ ก็จะเป็นสัญญาณสื่อถึงพืชที่มีใบมีลำต้น ตัวอักษรคำว่า ต้นไม้ จึงเป็นรูปสัญญาณที่สื่อถึงความหมายสัญญาณคือพืชดังกล่าว แต่สัญญาณมิได้จำกัดอยู่แค่วัจนภาษา ของอย่างอื่นจึงเป็นสัญญาณได้ด้วย เช่น การแต่งกายโดยสวมเสื้อเชิ้ตสีขาว กางเกงสีกรมท่าและเข็มขัดตราพระเกี้ยว เป็นรูปสัญญาณที่สื่อถึงความหมายสัญญาณคือ ผู้สวมใส่ชุดดังกล่าวเป็นนิสิตจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ทั้งนี้ รูปสัญญาณดังกล่าวจะสามารถสื่อความหมายได้ก็ต่อเมื่อผู้รับสารมีมโนทัศน์เกี่ยวกับรูปสัญญาณนั้นหรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือ ได้เรียนรู้ความหมายสัญญาณที่ตรงกับรูปสัญญาณนั้น

ไว้ก่อนแล้ว เช่น ได้ทราบว่าเป็นสัญลักษณ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย หรือทราบว่าเป็นเสื้อเชิ้ตขาวและกางเกงสีกรมท่าเป็นเครื่องแบบของนิสิต

โซซูร์กล่าวถึงความสำคัญของมโนทัศน์เรื่องสัญญะต่อการศึกษาภาษาว่า “ภาษาคือระบบของสัญญะที่รูปสัญญะไม่มีความสัมพันธ์โดยตรงกับความหมายสัญญะ (arbitrary)”^๖ กล่าวคือ ความสัมพันธ์ระหว่างรูปสัญญะและความหมายสัญญะจึงสามารถจะเปลี่ยนแปลงไปได้ เมื่อสัญญะนั้นปรากฏในห้วงเวลาและในกลุ่มวัฒนธรรมที่แตกต่างกัน ตัวอย่างเช่น ผ้าชิ้น ในสังคมไทยสมัยหนึ่งเป็นรูปสัญญะที่มีความหมายสัญญะสื่อถึงความทันสมัย เป็นแบบอย่างของผู้หญิงไทยที่แต่งกายตามอย่างตะวันตก แต่ในอีกสมัยหนึ่ง รูปสัญญะเดียวกันนี้อาจสื่อความหมายว่าผู้นุ่งผ้าชิ้นเป็นชาวต่างจังหวัด เป็นคนแก่ หรือแม้กระทั่งคนรับใช้ก็ได้ ทั้งนี้ ขึ้นอยู่กับว่าแต่ละสังคมในแต่ละช่วงเวลาจะตกลงหรือมีความเข้าใจร่วมกันอย่างไร ที่เป็นเช่นนี้เนื่องจากว่า ความหมายสัญญะเกิดจากการสมมุติขึ้นตกลงกันอย่างไม่เป็นระบบและไม่มีความสัมพันธ์กับความจริง^๗

ด้วยเหตุที่ความหมายหรือความสัมพันธ์ระหว่างรูปสัญญะและความหมายสัญญะนั้นไม่คงที่ การเข้าใจความหมายจากรูปสัญญะ หรือการตีความของผู้รับสาร จึงมีอาจทำให้เข้าใจความหมายได้ตรงกับที่ผู้สร้างรูปสัญญะนั้นต้องการสื่อได้ตลอดเวลา ความหมายจากสัญญะนั้นเปลี่ยนแปลงและเลื่อนไหลได้อยู่เสมอ ในกระบวนการสื่อสาร บทบาทในการตีความสัญญะของผู้รับสารจึงมีความสำคัญไม่น้อยไปกว่าผู้ส่งสาร^๘

ด้วยเหตุนี้ โซซูร์จึงเสนอให้มีการศึกษาประเด็นต่างๆ เกี่ยวกับสัญญะอย่างเป็นระบบ และได้เรียกชื่อวิชาที่ศึกษา “ชีวิตของสัญญะ” ว่า “สัญวิทยา” (Semiology) การบ่งชี้หน่วยที่เรียกว่าสัญญะ และความพยายามศึกษาบทบาทของสัญญะในการสื่อความหมายนี้ ทำให้พบกระบวนการที่สัญญะสื่อความหมายออกมาได้

จากการศึกษาของโซซูร์ เขาสังเกตเห็นว่า ความหมายสัญญะเกิดขึ้นได้จากการจัดเรียงรูปสัญญะในลำดับที่ถูกต้องตาม “โครงสร้าง” ที่คนในวัฒนธรรมเดียวกันเข้าใจร่วมกัน เช่น หากเราเรียงคำว่า ต้นไม้ ใหม่ เป็น มันได้ รูปสัญญะดังกล่าวก็จะไม่สามารถสื่อความหมายถึงพืชได้ หรือสัญญาณไฟจราจร ที่มีสีแดง เหลือง เขียว ก็ต้องเรียงกันอยู่ตามลำดับดังที่กล่าวมานี้ อยู่ใน

^๖Ferdinand de Saussure cited in Jonathan Culler. Literary theory : a very short introduction (Oxford : Oxford University Press, 2000, c1997), p. 54.

^๗Stuart Hall, Representation: Cultural Representations and Signifying Practices, p.32.

^๘Ibid., pp.32-33.

บริเวณทางแยกเท่านั้น สีของสัญญาณไฟซึ่งเป็นสัญญาณจะสื่อความหมายว่า แดง หมายถึงหยุด เขียวหมายถึงไปได้ หากเรียงอยู่ในลักษณะอื่นหรือกาลเทศะอื่น เช่น ลูกบอลสีแดงเหลือง เขียวสามลูกอยู่ในตะกร้า หรือเด็กสวมหมวกสีแดงใส่เสื้อสีเหลืองกางเกงสีเขียว สีแดงในกรณีนี้ก็จะมีได้มีความหมายว่าหยุดอีกต่อไป ความหมายสัญญาณจะเกิดขึ้นได้จากรูปสัญญาณที่เรียงกันในลักษณะที่แน่นอนคงที่ หรือเรียกว่าอยู่ใน “โครงสร้าง” ที่ถูกต้อง หรือหากกล่าวเฉพาะภาษาก็หมายถึงการเรียงคำต่างๆในระบบไวยากรณ์ที่ถูกต้อง จึงจะสื่อความหมายได้

นอกจากนี้ “ความแตกต่าง” กันของรูปสัญญาณต่างๆในระบบ เป็นตัวการสำคัญอีกประการหนึ่งที่ทำให้เกิดความหมายขึ้น ดังเช่นกรณีของไฟจราจร การที่เราเห็นสีแดงว่าเป็นสีแดงได้นั้นเป็นเพราะสีแดงมีความแตกต่างจากสีเหลืองและสีเขียว หรือในกรณีของชื่อ ซึ่งเป็นสัญญาณแทนตัวบุคคล เราเข้าใจได้ทันทีที่เห็นหรือได้ยินชื่อว่าชื่อใดแทนตัวบุคคลได้นั้นก็เป็นเพราะบุคคลแต่ละคนมีชื่อที่แตกต่างกันนั่นเอง (ข้อพิสูจน์ในกรณีนี้จะเห็นได้ชัดเมื่อเรากล่าวถึงคนที่ชื่อซ้ำกัน จะต้องมีการให้รายละเอียดเพิ่มเติมเสมอ เพื่อจะบ่งชี้ว่าเรากล่าวถึงใครกันแน่ เช่น “*ตี๋ม*” ที่เป็นภรรยาคุณวิชัย ไม่ใช่ “*ตี๋ม*” ที่เป็นลูกพี่ลูกน้องของผม” แสดงว่าชื่อ *ตี๋ม* จะมีความหมายสื่อถึงตัวบุคคลได้ก็เพราะชื่อนี้แตกต่างจากชื่ออื่น)

ความแตกต่างที่สำคัญที่สุดที่ใช้ผลิตความหมายนั้นคือ ความแตกต่างในลักษณะ “คู่ตรงข้าม” (binary opposition) นั่นคือ สัญญาณทุกหน่วยในวัฒนธรรมสามารถสื่อความหมายได้ก็เพราะมีสัญญาณที่ตรงกันข้ามกับตัวของมันเป็นสิ่งหมาย^๕ เช่น ขาว/ดำ (เราเรียกสีนี้ว่าสีขาวก็เพราะสังเกตเห็นว่ามีอีกสีหนึ่งที่มีลักษณะตรงข้ามกันคือสีดำ) ดี/ชั่ว (คนคนหนึ่งถูกเรียกว่าคนดีได้ก็เพราะเราเปรียบเทียบบุคคลนี้กับคนอื่น ๆ แล้วบ่งชี้ว่าคนเหล่านั้นเป็นคนชั่ว คนดีจึงหมายถึงคนที่แตกต่างจากคนชั่ว) สูง/ต่ำ (เราจะบอกว่าของสิ่งไหนสูงได้ ก็แสดงว่าต้องมีของอย่างอื่นที่ต่ำกว่า ในทางตรงข้าม เมื่อเราจะพูดถึงสิ่งที่ต่ำหรือเดียก็เช่นกัน ก็ต้องมีสิ่งอื่นที่สูงกว่าเป็นสิ่งหมาย)

จะเห็นว่า ความหมายในภาษาเกิดขึ้นได้จากการจัดเรียงรูปสัญญาณเป็นระบบสัญญาณที่ถูกต้องตามที่มนุษย์ได้ตกลงกันไว้และจากการอ้างอิงความแตกต่างของหน่วยต่างๆ ในระบบภาษาเดียวกัน โดยเฉพาะความแตกต่างในลักษณะคู่ตรงข้าม มนุษย์เข้าใจความหมายเหล่านี้ได้จากการเรียนรู้สัญญาณต่างๆ ในแต่ละวัฒนธรรม ด้วยเหตุนี้ ที่กล่าวว่าภาษามีโครงสร้างอยู่ในระดับลึกนั้น โครงสร้างในที่นี้จึงได้แก่ระบบที่ประกอบด้วยสัญญาณที่จัดเรียงกันดังที่กล่าวมานี้เอง

^๕ Ibid., pp.234-235.

วิธีการศึกษาโครงสร้างในระดับลึกเช่นนี้ เป็นแรงบันดาลใจให้นักวิชาการในสาขาอื่นๆ ทางสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์นำไปพัฒนาการศึกษาในศาสตร์ของตนเองโดยมุ่งหา โครงสร้างระดับลึกภายในวัตถุที่ตนเองศึกษา เช่น นักมานุษยวิทยานำวิธีการดังกล่าวไปศึกษา ตำนานว่ามีโครงสร้างระดับลึกที่สะท้อนความขัดแย้งของชุมชนบรรพกาลอย่างไรบ้าง หรือนัก วรรณคดีนำวิธีการดังกล่าวไปศึกษาโครงสร้างของวรรณกรรมเพื่อหาโครงสร้างร่วมกันของ วรรณกรรมสากลหรือ “ไวยากรณ์ของวรรณกรรม” เกิดเป็น “สัญศาสตร์วรรณกรรม”^{๑๐} และ การศึกษาที่พัฒนาไปจากแนวคิดเรื่องโครงสร้างของ Saussure จึงเรียกว่าการศึกษาในแนว โครงสร้างนิยม (Structuralism)

ความรู้เรื่องสัญวิทยาช่วยให้เข้าใจความหมายของ “ภาษา” ในกรอบความคิดของทฤษฎี การนำเสนอภาพตัวแทนได้ชัดเจนขึ้นว่าภาษามีนัยครอบคลุมไปถึงสิ่งสื่อความหมายทุกอย่างใน วัฒนธรรมหรือที่โซซูร์เรียกว่า “สัญณะ” นอกจากนี้ มีโน้ตส์เรื่องการประกอบสร้างความหมาย ในภาษาแบบคู่ตรงข้ามในระดับลึกยังชี้ให้เห็นกระบวนการนำเสนอภาพตัวแทนและประยุกต์ใช้ กับการนำเสนอภาพตัวแทนของสมเด็จพระมหาธรรมราชาได้ ดังพบว่า ความคิดเรื่องคู่ตรงข้าม (binary opposition) จะเป็นแนวคิดสำคัญอย่างหนึ่งในการวิเคราะห์ด้วยทฤษฎีวรรณกรรมที่จะเห็น ต่อไปในบทที่ ๓ ข้างหน้า

ในเวลาต่อมา มีผู้นำมีโน้ตส์เรื่องสัญวิทยาของโซซูร์ไปพัฒนาเพื่อศึกษาสื่อต่างๆ ใน ชีวิตประจำวันในระดับของความหมายแฝงที่เรียกว่า “มายาคติ” และก็มีผู้แย้งมีโน้ตส์สัญวิทยา และโครงสร้างนิยมว่าเป็นการศึกษาที่มองข้ามแง่มุมทางประวัติศาสตร์และแรงผลักดันของ โครงสร้างอำนาจในสังคม จนเกิดเป็นหน่วยในการศึกษาภาพตัวแทนอีกอย่างหนึ่งที่เรียกว่า “วาทกรรม” ซึ่งผู้วิจัยได้ประยุกต์กรอบคิดทั้งสองแบบมาใช้ศึกษาในวิทยานิพนธ์นี้ด้วย จึงจะ กล่าวถึงทฤษฎีทั้งสองต่อไปดังนี้

๒.๑.๓ มายาคติ : ภาพตัวแทนสื่อความหมายทางวัฒนธรรมในระดับความหมาย แฝง

ศาสตราจารย์ชาวฝรั่งเศสชื่อโรลองด์ บาร์ตส์ (Roland Barthes) ได้นำความคิดเรื่อง สัญวิทยาของโซซูร์ มาขยายความเพื่อเน้นให้เห็นว่า การทำงานของสัญณะนั้นมีได้จำกัดอยู่แต่

^{๑๐}รายละเอียดการศึกษาโครงสร้างของตำนาน โปรดดู ประพันธ์ จารวรร, ความขัดแย้งและการประนีประนอมใน ตำนานปรัมปราไทย, (กรุงเทพฯ : โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๙) และ การศึกษาสัญศาสตร์วรรณกรรม โปรดดู นพพร ประชากุล, “โรลองด์ บาร์ตส์ กับสัญศาสตร์วรรณกรรม” ใน โรลองด์ บาร์ตส์, มายาคติ, แปลโดย วรรณพิมล อังคศิริทรัพย์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ : โครงการจัดพิมพ์คบไฟ, ๒๕๔๗), หน้า ๙๑-๑๕๙.

ในตัวภาษาเท่านั้น แต่สัญญะมีปรากฏอยู่ในกิจกรรมทางวัฒนธรรมของมนุษย์อย่างหลากหลาย* หรืออีกนัยหนึ่งคือ บาร์ตส์ใช้ “ภาษา” ในความหมายกว้าง คือมองกิจกรรมอื่น ๆ ที่มีใช้การฟังพูด อ่านเขียนแต่สามารถสื่อความหมายได้ว่าเป็น “ภาษา” ด้วย ในหนังสือรวมบทความของเขาชื่อ *มายาคติ (Mythologies)* บาร์ตส์เขียนบทความที่ใช้แนวคิดเรื่องสัญญะวิเคราะห์กิจกรรมทางวัฒนธรรมของชาวฝรั่งเศส เช่น กีฬามวยปล้ำ โฆษณาผงซักฟอก ภาพนักเขียนพักร้อน แล้วชี้ให้เห็นการทำงานของสัญญะที่ซ่อนอยู่ในกิจกรรมเหล่านั้น เช่น พฤติกรรมของนักกีฬามวยปล้ำฝ่ายพระเอกและฝ่ายตัวโกงเป็นสัญญะที่สื่อถึงค่านิยมที่เป็นคู่ตรงข้ามกัน ได้แก่ความดีและความชั่ว ความยุติธรรมและอยุติธรรม เป็นต้น”

การวิเคราะห์สัญญะในกิจกรรมทางวัฒนธรรมของบาร์ตส์นั้น ใช้หลักการเดียวกับที่ โซซูร์ใช้วิเคราะห์ภาษา กล่าวคือ บาร์ตส์พิจารณาสิ่งที่เขาวิเคราะห์ในฐานะสัญญะ เช่น นักมวยปล้ำเป็นรูปสัญญะ และความหมายที่ภาพเหล่านี้สื่อออกมานั้นก็เป็นความหมายสัญญะ ในการวิเคราะห์ความหมายสัญญะ บาร์ตส์ได้แบ่งความหมายสัญญะในสิ่งที่เขาวิเคราะห์ออกเป็นสองประเภท คือ ความหมายระดับผิว (denotation) และความหมายแฝง (connotation) ความหมายระดับผิวนั้นคือความหมายที่เป็นที่เข้าใจโดยทั่วไป เช่น ภาพถ่ายนักเขียนนั้นสื่อถึงตัวนักเขียนเอง ตัวหนังสือคำว่า tree สื่อถึงต้นไม้ แต่ความหมายแฝงนั้นคือความหมายที่ถูก “เข้ารหัสทางวัฒนธรรม” กล่าวคือ เป็นความหมายที่ผู้คนคุ้นชินและรับรู้อย่างลึกๆ ในใจโดยผู้รับสารอาจจะไม่ทันสังเกต เช่น ตัวร้ายในกีฬามวยปล้ำมักจะต่อสู้ด้วยวิธีการที่ไม่ซื่อสัตย์ ตัวร้ายในกีฬามวยปล้ำจึงเป็นรูปสัญญะที่สื่อถึงความอยุติธรรมและเป็นปรปักษ์กับค่านิยมของชาวฝรั่งเศส การใช้ความรุนแรงกับตัวร้ายในกีฬามวยปล้ำจึงเป็นการปราบปรามความอยุติธรรม ศัตรูที่เป็นปรปักษ์กับค่านิยมเรื่องความเที่ยงธรรม หรือภาพนักเขียนไปพักร้อนที่อยู่ในนิตยสาร โดยที่นักเขียนคนดังกล่าวกำลังอ่านและเขียนหนังสือไปด้วย ก็สื่อความว่านักเขียนเป็นอาชีพที่สูงส่งและมีเกียรติภูมิสูงมากจนต้องทำงานตลอดเวลาแม้จะกำลังประกอบกิจกรรมการพักผ่อนเช่นคนทั่วไป

*ที่จริงแล้ว Saussure มิได้จำกัดว่า สัญญะจะต้องปรากฏเฉพาะในภาษาพูดหรือภาษาเขียนเท่านั้น การที่เขาเลือกใช้คำว่า สัญญะ แทนคำว่า “คำ” นั้น ก็ชี้ให้เห็นแล้วว่าเขามองการเน้นถึงรูปสัญญะซึ่งมีอย่างหลากหลายในสังคม ดังที่กล่าวใน *แคทเธอริน เบลซีย์, หลังโครงสร้างนิยมฉบับย่อ แปลโดย อภิญา เฟื่องฟูสกุล, (กรุงเทพฯ : ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (มหาชน), ๒๕๔๙), หน้า ๑๖. ว่า “...สัญญาณไฟจรรยา, รูปลวดครต่าง ๆ และทางมาลายต่างก็สื่อความหมาย อาทิปกริยาต่าง ๆ เช่น ชี้นิ้ว, จับมือทักทาย ชกลมก็เช่นเดียวกัน แม้แต่การหาว, หอบหายใจและการกรีดร้องก็เป็นรูปสัญญะด้วยเพราะอาการเหล่านั้นอาจถูกตีความโดยคนรอบข้างแม้ว่าเราเองไม่ตั้งใจก็ตาม”* ตัว Saussure เองก็ต้องการให้การศึกษานี้พัฒนาขึ้นจนสามารถเข้าใจระบบของสัญญะได้และตั้งชื่อวิชาที่ศึกษาสัญญะว่า สัญญวิทยา (Semiology) แต่ Barthes มีความสำคัญตรงที่เป็นผู้สานต่อแนวคิดของ Saussure โดยศึกษาสัญญะในวัฒนธรรมให้เห็นอย่างเป็นรูปธรรม

**ดูรายละเอียดใน โรลิ่งด์ บาร์ตส์, *มายาคติ*, แปลโดย วรณพิมล อังคศิริทรัพย์.

บาร์ตส์เรียกความหมายแฝงที่อยู่ลึกกว่าระดับผิวนี้ว่า “มายาคติ” (Myth) ซึ่งถูกประกอบสร้างด้วยค่านิยม คุณธรรม หรืออุดมการณ์ (Ideology) ของแต่ละสังคม หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือ ถูกประกอบสร้างโดย “โครงสร้างระดับลึก” ในสังคม เช่น ในกรณีกีฬามวยปล้ำ การที่ตัวร้ายผู้เป็นสัญลักษณ์ของความชั่วนั้นต้องมีพฤติกรรมเล่นโกง ก็สื่อถึงค่านิยมของสังคมฝรั่งเศสว่า ความไม่ซื่อสัตย์เป็นพฤติกรรมไม่พึงประสงค์ในสังคมนี้ หรือภาพนักเขียนไปพักร้อนที่กล่าวถึงข้างต้นก็สะท้อนค่านิยมเรื่องการยกย่องอาชีพนักเขียนมากเป็นพิเศษ เหตุที่เรียกลักษณะการเสนอภาพตัวแทนเช่นนี้ว่า “มายาคติ” นั้นก็เป็นเพราะความหมายแฝงเหล่านี้ถูกทำให้เป็นธรรมชาติ กล่าวคือ ความหมายแฝงนั้นเป็นเพียงความหมายที่ซ่อนอยู่ หากไม่สังเกตหรือตั้งใจวิเคราะห์ ผู้รับสารก็จะรับรู้เฉพาะความหมายระดับผิวเท่านั้น

ความคิดของบาร์ตส์เรื่องมายาคตินี้ มีบทบาทสำคัญในการเน้นย้ำปัญหาสำคัญในเรื่องการเสนอภาพตัวแทน นั่นคือ ปัญหาเรื่องความสัมพันธ์ระหว่าง “ความจริง” กับสิ่งที่เรามองเห็น ในขณะที่ตัวแบบภาษาของโซซูร์ชี้ให้เราเห็นว่า สัญลักษณ์มิได้เป็นตัวแทนที่มีความสัมพันธ์โดยตรงกับสรรพสิ่งหรือความหมายที่สัญลักษณ์นั้นนำเสนอ ความคิดเรื่องมายาคติของบาร์ตส์ก็สนับสนุนประเด็นดังกล่าว โดยเน้นให้เห็นว่า ความหมายที่รูปสัญลักษณ์สื่อออกมานั้นมิได้ถึงสองระดับ และความหมายในระดับที่เรียกว่าความหมายแฝงที่แนบติดมากับรูปสัญลักษณ์นั้นถูกประกอบสร้างขึ้นมาจากค่านิยม คุณธรรม และอุดมการณ์ของสังคม ความหมายที่สร้างขึ้นนี้จึงซับซ้อน ยอกย้อนและมีสามารถเปิดเผยเฉพาะด้านที่จริงแท้ของสรรพสิ่งได้

เนื่องจากการเขียนที่รวมเล่มในชื่อ “มายาคติ” ของบาร์ตส์นี้เป็นงานศึกษาที่ต่อยอดมาจากสัญวิทยาของโซซูร์ ความหมายระดับลึกหรือมายาคติจึงสามารถแสดงให้เห็นได้ด้วยแผนภูมิของสัญลักษณ์ดังที่บาร์ตส์เสนอไว้ดังต่อไปนี้^{๑๒}

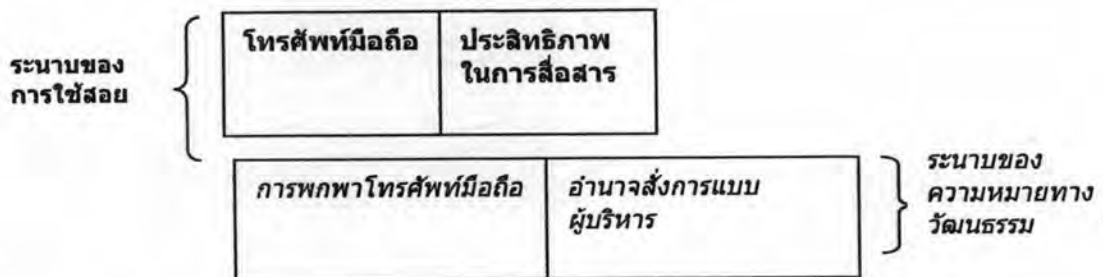

แผนภูมิ ๓ แสดงมายาคติที่แทรกอยู่ในองค์ประกอบของสัญลักษณ์

^{๑๒}Roland Barthes (1972b) cited in Stuart Hall, Representation: Cultural Representations and Signifying Practices, p.68.

จากแผนภูมิข้างต้น สัญญา (1) ซึ่งได้แก่ภาษาโดยทั่วไปนั้นเป็นสัญญาในทรศนะของ ไชชูร์คือสัญญาที่ประกอบด้วยรูปสัญญาและความหมายสัญญา ส่วนสัญญา (2) เป็นสัญญาที่สื่อความหมายในระดับลึกหรือมายาคติ จะเห็นว่า ความหมายระดับลึกนั้นใช้ส่วนหนึ่งของสัญญา (1) เป็นรูปสัญญาของตน สัญญาที่เป็นภาษาจึงสามารถสื่อความหมายได้ทั้งในระดับของภาษาและมายาคติ เพียงแต่ความหมายสัญญา (2) หรือความหมายในระดับมายาคตินั้นสามารถมองเห็นได้ชัดเจนเหมือนสัญญา (1) เพราะเป็นความหมายที่แฝงอยู่ในสัญญาเท่านั้น

ตัวอย่างของความหมายในลักษณะมายาคติก็เช่น โทรศัพท์มือถือ ดังที่นพพร ประชากุล แสดงไว้ในคำนำเสนอหนังสือ *เชิงอรรถวัฒนธรรม* ของชูศักดิ์ ภัทรกุลวณิช ซึ่งวิเคราะห์มายาคติในลักษณะเดียวกันกับบาร์ตส์ นพพรเสนอตัวอย่างการวิเคราะห์สัญญาคือ โทรศัพท์มือถือว่า ความหมายของโทรศัพท์มือถือในระนาบของประโยชน์ใช้สอย ซึ่งตรงกับสัญญา (1) ในตัวแบบของบาร์ตส์นั้นคือ “ประสิทธิภาพในการสื่อสาร” และในรูปสัญญาดังเดียวกันคือ โทรศัพท์มือถือเครื่องเดียวกันนั้นมีความหมายในระนาบของวัฒนธรรม ซึ่งตรงกับสัญญา (2) คือ รูปสัญญา “การพกพาโทรศัพท์มือถือ” นั้นสื่อความหมายถึง “การมีอำนาจสั่งการแบบผู้บริหาร” ดังแผนภาพต่อไปนี้^{๑๓}

แผนภูมิ ๔ แสดงระนาบของความหมายทางวัฒนธรรมของโทรศัพท์มือถือ^{๑๔}

นพพรชี้ให้เห็นว่าความหมายในระนาบทางวัฒนธรรมนั้น “...เป็นกระบวนการที่เข้ามายึดครองครอบงำวัตถุและประโยชน์ใช้สอยของมัน เสมือนว่าสอดตัวเข้ามาซ้อนอยู่ข้างใต้”^{๑๕} อาจกล่าวได้ว่า ความหมายในระนาบทางวัฒนธรรมในที่นี้ก็คือความหมายในระดับมายาคตินั่นเอง

กล่าวโดยสรุป งานศึกษาเรื่อง *มายาคติ* ของบาร์ตส์เป็นการนำความคิดเรื่องสัญญาวิทยาของไชชูร์มาพัฒนาการศึกษาการนำเสนอภาพตัวแทนโดยการขยายความสัญญาซึ่งเป็นสื่อใน

^{๑๓}นพพร ประชากุล, “คำนำเสนอ” ใน ชูศักดิ์ ภัทรกุลวณิช, *เชิงอรรถวัฒนธรรม*, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ : วิชาฯ, ๒๕๔๖), หน้า xii.

^{๑๔}เรื่องเดียวกัน, หน้า xii.

^{๑๕}เรื่องเดียวกัน, หน้า xii.

การเสนอภาพตัวแทนให้มีความหมายกว้างขึ้น โดยกำหนดให้กิจกรรมทางวัฒนธรรมทุกอย่างไปในสังคมแม้แต่การแข่งขันกีฬาและการพักผ่อนหย่อนใจเป็นตัวแทน นอกจากนี้ ที่สำคัญที่สุดคือ งานศึกษาของบาร์ตส์ ได้ขยายพรมแดนการศึกษาสัญญะมาสู่การศึกษาความหมายในระดับลึกที่เรียกว่า “มายาคติ” ที่ซ่อนเร้นแอบแฝงอยู่ในสัญญะที่พบเห็นในชีวิตประจำวัน แนวความคิดของบาร์ตส์ จึงมีประโยชน์ในแง่ที่ช่วยเชื่อมโยงการศึกษาการนำเสนอภาพตัวแทนกับบริบททางวัฒนธรรมเข้าด้วยกันอย่างเป็นรูปธรรมมากขึ้น

๒.๑.๔ วาทกรรม : การต่อสู้และมิติทางอำนาจของภาพตัวแทน

มิแชล ฟูโกต์ (Michel Foucault) นักสังคมวิทยาชาวฝรั่งเศส ได้พัฒนาวิธีการศึกษาการเสนอภาพตัวแทน จากที่นักสัญวิทยาสนใจตัวแบบและโครงสร้างของภาษาในฐานะเครื่องมืออธิบายความคิดของมนุษยชาติผ่านทางการศึกษาความหมาย ฟูโกต์กลับสนใจกระบวนการผลิต “ความรู้” และมุมมองของความรู้ด้านที่เป็น “อำนาจ” ว่าความรู้ความเชี่ยวชาญในสาขาใดสาขาหนึ่งนั้นนำมาสู่สิทธิหรืออำนาจในอันที่จะพูดหรือตัดสินใจเกี่ยวกับเรื่องนั้นๆ ในสังคม หรืออาจกล่าวได้อีกอย่างหนึ่งว่า การสื่อความหมายในวัฒนธรรมในทรรศนะของฟูโกต์นั้นมีได้เกิดขึ้นเฉพาะในโครงสร้างของตัวภาษาเอง แต่ยังคงกำกับด้วยโครงสร้างอำนาจ และการต่อสู้ทางอำนาจในสังคมในระดับของการสื่อความหมายอีกด้วย

ฟูโกต์ได้บ่งชี้หน่วยที่เรียกว่า “วาทกรรม” (discourse) ซึ่งแปลความหมายอย่างกว้างได้ว่าหมายถึงกระบวนการผลิตความรู้ เขาเชื่อว่า การวิเคราะห์วาทกรรมจะเป็นเครื่องมือที่ช่วยตอบคำถามได้ว่า มนุษยชาติสร้างความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับตนเองในวัฒนธรรมหนึ่งๆ ได้อย่างไร และความรู้ต่างๆ ถูกผลิตขึ้นในห้วงเวลาต่างๆ ได้อย่างไร อนึ่ง การศึกษาวาทกรรมของฟูโกต์นั้นสนใจลักษณะของการผลิตวาทกรรมและการต่อสู้ทางวาทกรรมในห้วงเวลาต่างๆ ที่เจาะจงในประวัติศาสตร์ จึงอาจกล่าวได้ว่า การศึกษาวาทกรรมของฟูโกต์นั้น ใส่ใจภูมิหลังทางประวัติศาสตร์มากกว่าการศึกษาสัญวิทยา^๖

๒.๑.๔.๑ มโนทัศน์เรื่องวาทกรรม

คำว่า วาทกรรม หรือ discourse นั้น แต่เดิมเป็นคำที่ใช้ในวิชาภาษาศาสตร์ มีที่มาจากคำภาษาฝรั่งเศสว่า discours ซึ่งหมายถึงการพูดจาหรือบทสนทนา โดยทั่วไปแล้วคำนี้ใช้กล่าวถึงการสนทนาเพื่อแสดงทัศนคติและมุมมองต่อสิ่งต่างๆ โอ ซอร์เจเนสซี และ สเตเดเลอร์

^๖Stuart Hall, Representation: Cultural Representations and Signifying Practices: pp.41-43.

อธิบายว่า เมื่อกลุ่มคนในสังคมแต่ละกลุ่มมีการแลกเปลี่ยนความรู้และความคิดเห็นเกี่ยวกับเรื่องราวต่างๆในสังคม แต่ละสังคมจะพัฒนาความรู้ความเข้าใจเหล่านั้นร่วมกัน จนในที่สุดความรู้นั้นก็กลายเป็นความเข้าใจร่วม (collective understanding) ของคนในสังคม คำว่า วาทกรรมจึงใช้เพื่อกล่าวถึงข้อถกเถียงอภิปรายหรือปฏิสัมพันธ์ของความหมายและทัศนคติต่างๆ (ของกลุ่มคนในสังคม)เกี่ยวกับเรื่องใดเรื่องหนึ่งอย่างเฉพาะเจาะจง ข้อถกเถียงและปฏิสัมพันธ์ดังกล่าวนี้แสดงออกผ่านสื่อและวิธีการที่หลากหลาย^{๑๓}

ด้วยเหตุนี้ คำว่าวาทกรรมจึงนิยามได้ว่า หมายถึง กระบวนทัศน์หรือแนวทางของความรู้ความเข้าใจที่สื่อสารออกมาผ่านทางการใช้ภาษาและตัวบทอื่นๆ กระบวนการดังกล่าวนี้ทำให้เกิดความรู้และอำนาจทางสังคมขึ้น^{๑๔} วาทกรรมเป็นกลุ่มถ้อยคำที่ใช้แสดงความรู้หรือวิธีการที่ใช้นำเสนอความรู้เกี่ยวกับเรื่องใดเรื่องหนึ่งในห้วงเวลาทางประวัติศาสตร์ที่เจาะจง^{๑๕}

จากนิยามข้างต้น จะเห็นได้ว่าลักษณะของวาทกรรมสามารถพิจารณาได้เป็นสองประเด็น

ประเด็นแรก วาทกรรมเป็นกระบวนการผลิตความรู้ที่มีได้จำกัดอยู่แค่ภาษา แต่มีความหมายกว้างครอบคลุมทั้งกระบวนการผลิตและบริหารจัดการความรู้ วาทกรรมของฟูโกต์มีลักษณะคล้ายกับภาษาในทฤษฎีของนักสัญวิทยาตรงที่ความหมายในทฤษฎีของเขาเกิดจากการประกอบสร้างเช่นกัน ต่างกันตรงที่ฟูโกต์มิได้จำกัดว่า ตัวการใช้สื่อ “ความหมาย” หรือ “ความรู้” ในที่นี้มีเพียงภาษาอย่างเดียว แต่เขาได้ขยายพรมแดนของสื่อที่ใช้นำเสนอความหมาย (หรือเสนอภาพตัวแทน) จากภาษาไปสู่สื่อและกิจกรรมทางสังคมอื่นๆ ที่หลากหลายมากขึ้น สื่อและกิจกรรมเหล่านี้มิได้มีหน้าที่เพียงแค่ผลิตความหมายเท่านั้น แต่มีหน้าที่ผลิตวาทกรรมซึ่งเป็นองค์ความรู้ทั้งระบบ กิจกรรมในการผลิตวาทกรรมจึงรวมถึง วิธีคิด วิธีนำความคิดไปปฏิบัติ ความคิดเห็น กฎเกณฑ์ ระเบียบวิธี ฯลฯ เกี่ยวกับความรู้เฉพาะเจาะจงหัวข้อใดหัวข้อหนึ่ง

วาทกรรมเป็นวิธีการนำเสนอภาพตัวแทนที่มีขั้นตอนหลากหลายครอบคลุมถึงการผลิต การนำเสนอและกิจกรรมที่เน้นย้ำความรู้นั้นให้ดำรงอยู่ในสังคม ฟูโกต์กล่าวว่าวาทกรรมทำหน้าที่ตั้งแต่เสนอขึ้นมาว่าหัวข้อใดควรจะเป็นความรู้ ให้นิยามและผลิตองค์ประกอบต่างๆที่เกี่ยวข้องกับความรู้นั้น ไปจนถึงควบคุมวิธีการกล่าวถึงและการใช้เหตุผลเกี่ยวกับองค์ความรู้

^{๑๓}Michael O'Shaughnessy and Jane Stadler, Media and society : an introduction: p.150.

^{๑๔}Ibid., 150.

^{๑๕}Michel Foucault อ้างถึงใน Stuart Hall, Representation: Cultural Representations and Signifying Practices,

นอกจากนี้ วาทกรรมยังมีอิทธิพลในการกำหนดวิธีการที่ความรู้ถูกนำไปปฏิบัติและพัฒนาเป็นกฎเกณฑ์เพื่อคอยกำกับให้ผู้อื่นปฏิบัติตาม วาทกรรมจะเข้าไปควบคุมแนวทางในการกล่าวถึงความรู้นั้นทั้งการพูด การเขียน และการสื่อสารอื่นๆ โดยการกำหนดว่า “พูดอย่างไรจึงจะฉลาด” หรือ “พูดอย่างไรจึงจะควรเป็นที่ยอมรับ” นอกจากนี้วาทกรรมยังมีหน้าที่จำกัดและกีดกันมิให้วิธีการอื่นหรือความรู้ความคิดแบบอื่นเข้ามามีบทบาทได้^{๒๐} ดังที่ฟูโกต์วิเคราะห์วาทกรรมเรื่องความวิกลจริต (madness) การลงโทษ (punishment) และเพศสถานะ (sexuality) พบว่าองค์ประกอบของวาทกรรมดังกล่าวมีดังนี้^{๒๑}

(๑) ถ้อยคำ (ทั้งภาษาพูดและภาษาเขียน) ที่ให้ความรู้เกี่ยวกับ ความวิกลจริต การลงโทษ และเพศสถานะ เช่น ความรู้ทางการแพทย์ การอบรมสั่งสอนในโรงเรียน สื่อมวลชน ศิลปะ นวนิยายที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับประเด็นทั้งสาม

(๒) กฎเกณฑ์ในการกล่าวถึงความวิกลจริต การลงโทษ และเพศสถานะ ที่จะกล่าวถึงเรื่องเหล่านี้อย่างไรจึงจะมีเหตุผลและน่าเชื่อถือ เช่น กล่าวว่ารกร่วมเพศเป็นเรื่องผิดปกติโดยอ้างอิงความรู้ทางการแพทย์ จะน่าเชื่อถือกว่าการอ้างอิงความคิดของกลุ่มรกร่วมเพศเองว่าพวกเขาไม่ผิดปกติ เป็นต้น กฎเกณฑ์เหล่านี้จะแตกต่างกันไปในแต่ละช่วงเวลาของประวัติศาสตร์

(๓) องค์ประกอบ คือปัจเจกบุคคลที่จะทำให้วาทกรรมสามารถปรากฏให้เห็นได้อย่างเป็นรูปธรรม เช่น คนบ้า นักโทษ เกย์ ปัจเจกบุคคลเหล่านี้จะมีลักษณะตรงกับที่คนในสังคมได้รับความรู้มาว่า คนบ้าต้องมีลักษณะอย่างไรบ้าง เกย์ต้องมีลักษณะอย่างไรบ้าง เป็นต้น

(๔) วิธีการที่ทำให้ความรู้เกี่ยวกับความวิกลจริต การลงโทษ และเพศสถานะเป็นที่เชื่อถือ และทำให้ความรู้นั้นมีฐานะเป็น “ความจริง” เช่น ให้แพทย์เป็นผู้บ่งชี้ว่าปัจเจกบุคคลคนไหนบ้า นำความรู้เรื่องการรกร่วมเพศไปสอนในโรงเรียนว่าเป็นความผิดปกติ อ้างกฎหมายว่าคนทำผิดกฎหมายควรถูกลงโทษ

(๕) กิจกรรมทางสังคมและสถาบันทางสังคมที่ใช้จัดการกับองค์ประกอบ เช่น ให้หมอมา รักษาคนที่ถูกมองว่าเป็นบ้า ตำรวจจับอาชญากรไปขังคุก พระประณามคนรกร่วมร่วมเพศว่าทำผิดศีลธรรม

^{๒๐} Michel Foucault อ้างถึงใน *ibid.*, p.44.

^{๒๑} Stuart Hall, *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*: pp.44-46.

(๖) การยอมรับว่าในยุคสมัยต่อมา จะต้องมีความทรมานชดใหม่เข้ามาแทนที่ความทรมานชดเดิมทั้งสามความทรมานนี้ เช่น รักร่วมเพศอาจจะถูกมองว่าเป็นเรื่องปกติ อาการที่ถูกเรียกว่าวิกลจริตอย่างเช่น ออทิสติกไม่ถูกเรียกว่าคนปัญญาอ่อนอีกต่อไปแต่มองว่าเป็นอาการสมาธิสั้น การกระทำบางอย่างที่เคยถูกมองว่าเป็นอาชญากรรมก็ถูกมองว่าเป็นเรื่องปกติ เช่น การมองพระพักตร์พระมหากษัตริย์

จะเห็นว่า ความทรมานมีบทบาททั้งในการผลิตองค์ความรู้ เผยแพร่องค์ความรู้ และสนับสนุนให้องค์ความรู้ที่คงอยู่ได้ในสังคมพร้อมไปกับการกำจัดความทรมานชดอื่นมิให้ขึ้นมาแข่งขัน เช่น ความเชื่อเรื่องตำนานพระสุพรรณกัลยาของชาวบ้านหรือพระเกจิอาจารย์ จะไม่ได้รับความเชื่อถือในแวดวงของชนชั้นกลางเท่าการศึกษาวิจัยด้วยระเบียบวิธีทางประวัติศาสตร์ของนักวิชาการ เพราะหากเชื่อพระเกจิอาจารย์มากกว่าก็เท่ากับ “ไม่มีการศึกษา” หรือไม่อ้างความทรมานหลักของสังคมว่าด้วยการคิดอย่างมีเหตุผลและถูกตามหลักวิชา อย่างไรก็ตาม ความทรมานแต่ละชดจะมีการเปลี่ยนแปลงและถูกความทรมานอื่นขึ้นมาแทนที่ได้เมื่อเวลาผ่านไป ความทรมานจึงมีพื้นฐานที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ด้วย

ประเด็นที่สอง ความทรมานสัมพันธ์กับประวัติศาสตร์ในช่วงเวลาที่เจาะจง ลักษณะที่สำคัญอีกประการหนึ่งของความทรมานนั้นคือ ความทรมานชดหนึ่งจะมีอิทธิพลต่อสังคมใดสังคมหนึ่งก็แต่เฉพาะในช่วงเวลาที่จำกัดในประวัติศาสตร์เท่านั้น หากยุคสมัยเปลี่ยนไป ก็จะมีความทรมานชดใหม่เข้ามาแทนที่ความทรมานชดเดิม เนื่องจากความทรมานมีหน่วยที่หยุดนิ่ง หากแต่ความทรมานมีลักษณะคล้ายข้อถกเถียงและความคิดที่แตกต่างกันดังที่กล่าวไว้ข้างต้น ด้วยเหตุนี้ ความทรมานที่มีอิทธิพลมากที่สุดในยุคสมัยใดสมัยหนึ่งจะสามารถแย่งชิงพื้นที่ทางความคิดในสังคมแต่ละช่วงเวลาไว้ได้กลายเป็น “ความทรมานหลัก” (dominant discourse) ในสมัยนั้นๆ แต่ต่อมาเมื่อบุคคลอื่นหรือกลุ่มสังคมอื่นมีอำนาจมากกว่า หรือมีสิทธิ์ในการผลิตความทรมานมากกว่า หรือความทรมานชดอื่นต่อสู้ได้เทียบความทรมานหลักชดเดิมได้สำเร็จ ความทรมานชดใหม่ก็จะกลายเป็นความทรมานหลักแทนความทรมานชดเดิม

อย่างไรก็ดี ฟูกุโด้มิได้เชื่อว่าการเปลี่ยนแปลงของความทรมานในแต่ละสมัยจะเปลี่ยนแปลงในลักษณะสืบเนื่องหรือมีวิวัฒนาการ แต่เชื่อว่าการเปลี่ยนแปลงของความทรมานที่แตกต่างกันโดยไม่จำเป็นต้องสัมพันธ์กับความทรมานในสมัยก่อนหน้าหรือความทรมานในสมัยต่อมา

เหตุผลที่ฟูกุโด้เชื่อเช่นนั้นเพราะจากนิยามของความทรมานที่กล่าวถึงในประเด็นที่ ๑ ที่ว่า ความทรมานมีขอบเขตกว้างขวางครอบคลุมถึงการผลิตและการจัดการองค์ความรู้ทั้งกระบวนการนั้น

ทำให้อาจกล่าวได้ว่าไม่มีความหมายใดอยู่นอกพรมแดนของวาทกรรม ดังนั้นเมื่อวาทกรรมชุดหนึ่ง ๆ ถูกผลิตขึ้นมาจนกลายเป็นวาทกรรมหลักแล้ว ความกว้างขวางของกรอบวาทกรรมและความหลากหลายของวิธีการผลิต วิธีนำเสนอ และอ้างวาทกรรมก็จะทำให้วาทกรรมชุดนั้นสามารถดำรงอยู่ได้ด้วยตัวเองโดยมิต้องอาศัยความต่อเนื่องจากวาทกรรมชุดเดิม ตัวอย่างเช่น วาทกรรมเรื่องรักร่วมเพศในสังคมตะวันตก พูโกต์อธิบายเรื่องนี้ไว้ในหนังสือชื่อ *ประวัติศาสตร์ของเพศสภาวะ (The History of Sexuality)* มีความตอนหนึ่งว่า แท้จริงแล้ว วาทกรรมเรื่อง "รักร่วมเพศ" เพิ่งจะมีในศตวรรษที่ ๑๙ นี้เอง ถึงแม้ว่าหลักฐานประวัติศาสตร์หลายอย่างจะบ่งชี้ว่าความสัมพันธ์ทางเพศระหว่างคนเพศเดียวกันนั้นปรากฏอยู่หลายห้วงเวลาในประวัติศาสตร์ ก่อนหน้านั้น เช่น ในสังคมกรีก แต่ในสมัยเหล่านั้น คนในสังคมก็มิได้ตราหน้าหรือให้ความหมายว่าคนที่มีความสัมพันธ์ทางเพศกับคนเพศเดียวกันเป็น "รักร่วมเพศ" ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า ก่อนศตวรรษที่ ๑๙ วาทกรรมเรื่องรักร่วมเพศยังไม่เกิดขึ้น^{๒๒} แต่พอถึงศตวรรษที่ ๑๙ วาทกรรมเรื่องรักร่วมเพศนี้ได้ถือกำเนิดขึ้น เนื่องจากภาพของคนรักร่วมเพศเดียวกันถูกนำเสนอในหลายรูปแบบผ่านทางสถาบันสำคัญทางสังคมเช่น หลักศีลธรรม กฎหมาย การแพทย์ จิตวิทยา^{๒๓} ให้กลายเป็น "...ปัจเจกบุคคลที่มีพฤติกรรมทางเพศผิดปกติและเบี่ยงเบน"^{๒๔}

จากตัวอย่างนี้ จะเห็นได้ว่าวาทกรรมเรื่องรักร่วมเพศได้ถือกำเนิดขึ้นและดำรงอยู่ในศตวรรษที่ ๑๙ โดยมีได้มีความสืบเนื่องจากสมัยกรีกหรือก่อนหน้านั้น ความเป็น "กะเทย" ถูกผลิตขึ้นและนำเสนอผ่านสื่อที่หลากหลายในเวลาที่เหมาะสมโดยไม่ได้วิวัฒนาการมาจากความสัมพันธ์ทางเพศระหว่างชายกับชายหรือหญิงกับหญิงในสมัยอื่น แต่มีบทบาทอยู่เฉพาะในศตวรรษที่ ๑๙ เป็นต้นมา

ในหัวข้อนี้ จะเห็นว่าวาทกรรมของฟูโกต์ได้ขยายพรมแดนของการนำเสนอภาพตัวตนจากภาษาและความหมายไปสู่วาทกรรมซึ่งเป็นองค์รวมของการผลิตและนำเสนอความรู้ รวมทั้งชี้ให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างการนำเสนอภาพตัวตนกับช่วงเวลาในประวัติศาสตร์มากขึ้น ในหัวข้อต่อไปจะเสนอว่าวาทกรรมทำให้การนำเสนอภาพตัวตนสัมพันธ์กับโครงสร้างอำนาจในสังคมได้อย่างไร

^{๒๒} แคมเบอร์ลิน เบลซีย์, หลังโครงสร้างนิยมฉบับย่อ, หน้า ๘๖ -๘๗.

^{๒๓} Stuart Hall, Representation: Cultural Representations and Signifying Practices: p.46

^{๒๔} แคมเบอร์ลิน เบลซีย์, หลังโครงสร้างนิยมฉบับย่อ, หน้า ๘๖.

๒.๑.๔.๒ วาทกรรมกับอำนาจ

ความสำคัญอีกประการหนึ่งของมโนทัศน์เรื่องวาทกรรมของฟูโกต์ที่มีต่อการศึกษา การนำเสนอภาพตัวแทนนั้นคือ มโนทัศน์เรื่องวาทกรรมช่วยเผยให้เห็นอีกด้านหนึ่งของกิจกรรม การนำเสนอภาพตัวแทนทุกๆ กิจกรรม ได้แก่ ด้านที่เป็นความสัมพันธ์เชิงอำนาจ

คำว่า อำนาจ (power) ในความหมายที่ฟูโกต์ใช้แตกต่างจากอำนาจในความหมาย สามัญที่หมายถึง “อิทธิพลที่จะบังคับให้ผู้อื่นต้องยอมทำตาม ไม่ว่าจะด้วยความสมัครใจหรือไม่ หรือความสามารถบันดาลให้เป็นไปตามความประสงค์ เช่น อำนาจบังคับของกฎหมาย อำนาจ บังคับบัญชา”^{๒๕} อำนาจในความหมายสามัญนั้นแฝงนัยว่าเป็นอำนาจที่ใช้กำลังบังคับให้ผู้คน กระทำตามเพราะเกรงกลัวบารมีของผู้ใช้อำนาจ และนิยามของอำนาจยังแฝงนัยว่าเป็นอำนาจ ใน “แนวตั้ง” คือผู้ที่มีสถานภาพทางสังคมสูงมีสิทธิใช้อำนาจเพื่อกดขี่ผู้ที่สถานภาพด้อยกว่าลง มาเรื่อยๆ ตามลำดับ แต่อำนาจของฟูโกต์เป็นอำนาจในมุมมองที่แตกต่างไปจากเดิม กล่าวคือ เป็นอำนาจที่ “...ดำเนินการอย่างแนบเนียนและแทรกซึมในแนวนอนไปทั่วทั้งองค์สังคม”^{๒๖} และ การวิเคราะห์อำนาจในมุมมองใหม่นี้ “...เลื่อนจากระดับมหภาค (เช่น อำนาจการปกครองของรัฐ) มาสู่ระดับจุลภาค (เช่น อำนาจในโรงเรียน โรงงาน โรงพยาบาล และพื้นที่ประเภทอื่นๆ) ทำให้แล เห็นความซับซ้อนยอกย้อนของความสัมพันธ์เชิงอำนาจในเสี้ยวส่วนต่างๆ ของสังคม ยิ่งไปกว่า นั้นจุดมิตินี้ของอำนาจดังกล่าวยังเชื่อมโยงกับกรอบความรู้ความคิดของสังคมแต่ละยุคสมัยด้วย ปฏิสัมพันธ์อันแน่นแฟ้น ผ่านสิ่งที่ฟูโกต์เรียกว่า วาทกรรม (le discours)” นั่นคือ อำนาจใน ความเห็นของฟูโกต์มิใช่การใช้กำลังบังคับจากผู้มีสถานภาพทางสังคมสูงกว่าแต่เพียงอย่าง เดียว แต่อำนาจยังปรากฏอยู่ในกิจกรรมทั่วไปในชีวิตประจำวันโดยที่มนุษย์ไม่ทันสังเกตเห็น และเครื่องมือที่จะทำให้การใช้อำนาจในลักษณะนี้เป็นไปได้ก็คือวาทกรรม กล่าวคือ การใช้ อำนาจอย่างแนบเนียนนั้นสามารถกระทำผ่านองค์ประกอบของวาทกรรมที่มีใช้การขู่เข็ญ บังคับหรือทำร้าย เช่น ครูออกข้อสอบเพื่อ “คัดเลือก” นักเรียนที่มีความรู้และความคิดตรงกับ วาทกรรมหลักอย่างวาทกรรมว่าด้วยความเป็นวิทยาศาสตร์ ในข้อสอบอาจจะถามเรื่องทฤษฎี ทางวิทยาศาสตร์ หรือกระบวนการคิด การอธิบายปรากฏการณ์ต่างๆ ด้วยเหตุผลแบบ นักวิทยาศาสตร์ หากนักเรียนตอบคำถามไม่ได้หรือผิดไปจากกรอบคิดแบบวิทยาศาสตร์ก็แสดง ว่าไม่มีความรู้ความเข้าใจและไม่มีแนวโน้มจะปฏิบัติตามแนวคิดนั้น และจะถูกกลโหมโดยการให้

^{๒๕} พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ (กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คพับลิเคชันส์, ๒๕๔๒), หน้า ๑๓๗๑.

^{๒๖} นพพร ประชากุล, “คำนำเสนอ” ใน ทองกร โภคธรรม (แปล), มิเชล ฟูโกต์, ร่างกายใต้บังคับการ ปฐมบทแห่งอำนาจ ในวิถีสมัยใหม่ (กรุงเทพฯ: โครงการจัดพิมพ์คบไฟ, ๒๕๔๗), หน้า (๔) - (๕).

สอบตก กระบวนการนี้กระทำในโรงเรียนซึ่งเป็นสถานที่อบรมให้ความรู้ และผ่านกระบวนการจัดสอบซึ่งเป็นกิจกรรมปกติในชีวิตประจำวัน ไม่ใช่การใช้อาวุธบังคับหรือพูดจาขู่เชิญให้เชื่อ การใช้อำนาจในลักษณะนี้จึงมีทำให้นักเรียนตระหนักว่ากำลังเป็นวัตถุของอำนาจ ที่สำคัญคือ แม้แต่ตัวครูเองหรือผู้ใช้อำนาจก็ไม่รู้ตัวเช่นกัน เพราะครูก็ตกอยู่ภายใต้วาทกรรมเรื่องความเป็นวิทยาศาสตร์ชุดเดียวกับนักเรียน เช่น แย่งแยกได้ว่าวิธีคิดแบบวิทยาศาสตร์มีเหตุผลมากกว่าไสยศาสตร์ เรียนจบสาขาวิทยาศาสตร์มา มีค่านิยมว่านักวิทยาศาสตร์ฉลาดกว่าหมอดู เป็นต้น จากตัวอย่างนี้จะเห็นว่า อำนาจที่ใช้ผ่านวาทกรรมนั้นเป็นไปอย่างแนบเนียนเป็นธรรมชาติ จนกระทั่งมนุษย์เองก็มีผู้ใช้ใช้อำนาจ แต่ทั้งฝ่ายที่ใช้อำนาจและผู้ถูกกระทำต่างก็เป็นวัตถุของอำนาจทั้งคู่

ตัวอย่างที่ยกมาข้างต้นยังชี้ให้เห็นความคิดเกี่ยวกับอำนาจของฟูโกต์อีกประการหนึ่ง นั่นคือ ไม่มีองค์กรประธานหรือผู้ถูกกระทำที่แท้จริงในความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ความคิดเรื่องอำนาจของฟูโกต์นี้เป็นอิสระจากการผูกติดกับปัจเจกบุคคลหรือคนกลุ่มหนึ่งกลุ่มใดโดยเฉพาะ เนื่องจากวาทกรรมเป็นเครือข่ายที่กว้างขวางครอบคลุมสถาบันหลายสถาบันและกิจกรรมหลายอย่าง ดังนั้น ถึงแม้เราจะระบุดูว่า ได้ว่า ความคิดหรือทฤษฎีต่างๆ เสนอโดยคนกลุ่มใด ใครเป็นคนบังคับใช้ เช่น จอมพล ป.พิบูลสงครามเป็นผู้เสนอวาทกรรมชาตินิยม หลวงวิจิตรวาทการเป็นผู้ตอบสนองโดยผลิตวรรณกรรมและศิลปะการแสดงที่ดอกหญ้าหรือผลิตซ้ำวาทกรรมชาตินิยมนั้น จึงอาจจะกล่าวได้ว่าบุคคลทั้งสองเป็นผู้ใช้อำนาจ แต่บุคคลทั้งสองย่อมไม่มีทางทราบเลยว่า ผลของความพยายามใช้อำนาจผ่านวาทกรรมนั้นเป็นอย่างไรบ้าง เพราะสถาบันและกลุ่มคนในสังคมต่างๆ ก็รับรู้และตอบสนองการใช้อำนาจผ่านวาทกรรมต่างกันไป และยังมีปัจจัยอื่นหรือวาทกรรมชุดอื่นที่แทรกตัวและคอยต่อต้านหรือสนับสนุนแนวคิดชาตินิยมนี้อีกมากมายซึ่งอยู่เหนือการควบคุมของปัจเจกบุคคลทั้งสอง ดังนั้น ถึงแม้จะมีความสัมพันธ์เชิงอำนาจอยู่ในวาทกรรมต่างๆ และเราพอที่จะบ่งชี้ผู้ใช้วาทกรรมได้ แต่เราไม่สามารถที่จะทราบได้เลยว่าทิศทางของอำนาจจะเป็นอย่างไร หรือใครเป็นผู้ควบคุมหรือบริหารจัดการเครือข่ายของอำนาจอยู่ในขั้นสูงสุด มนุษย์จึงทราบว่า ตนกำลังทำอะไร แต่ไม่รู้ว่าจะผลของการกระทำนั้นเป็นอย่างไร อำนาจที่ใช้ผ่านวาทกรรมจึงมีลักษณะที่เรียกได้ว่า “เห็นความจงใจ แต่ไร้ผู้กระทำ”^{๒๗}

^{๒๗} อภิญา เฟื่องฟูสกุล, อัตลักษณ์ การทบทวนทฤษฎีและกรอบแนวคิด (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการสภาการวิจัยแห่งชาติ สาขาสังคมวิทยา, ๒๕๔๖), หน้า ๕๔-๕๕.

นอกจากนี้ แม้ในแต่ละยุคสมัยจะมีวาทกรรมหลักอยู่ชุดหนึ่งเป็นวาทกรรมที่ครอบครองพื้นที่ทางความคิดในสังคม แต่ก็มิได้หมายความว่าไม่มีวาทกรรมชุดอื่นอยู่ในสังคมนี้เลย ในทางตรงกันข้าม พูโกต์เชื่อว่าไม่มีระบบอำนาจใดเลยที่ไม่ถูกต่อต้าน เพียงแต่รูปแบบของการต่อต้านโดยการต่อสู้ทางวาทกรรมนั้นแตกต่างจากการต่อสู้ด้วยกำลัง แต่การต่อต้านวาทกรรมหลักนั้นทำได้โดยการแสดงออกในลักษณะที่แย้งกับค่านิยมหลักของสังคม เช่น การทำชั่วในแง่หนึ่งก็เป็นการต่อต้านหลักศีลธรรมที่ค้ำจุนวาทกรรมหลัก การล้อเลียนเสียดสีก็เป็นความพยายามที่จะทำให้ค่านิยมหลักสิ้นความขลัง (discredit) ทั้งนี้ พูโกต์เห็นว่า อำนาจมิใช่สิ่งที่วัดปริมาณเปรียบเทียบ มีอยู่ หรือสูญเสียได้อย่างเป็นรูปธรรมชัดเจนเหมือนสิ่งของ แต่อำนาจเป็นความสัมพันธ์ของการดิ้นรนต่อสู้ที่ไม่จบสิ้น^{๒๔}

ด้วยเหตุนี้ ที่กล่าวว่าอำนาจสามารถใช้ผ่านวาทกรรมได้อย่างแนบเนียนนั้นจึงหมายถึงว่า วาทกรรมครอบคลุมถึงกิจกรรมทั่วไปในสังคมที่ไม่ใช่การใช้กำลังบังคับเสมอไป แต่เป็นความคิดที่คนทั่วไปในสังคมเห็นว่าเป็นเรื่องดีหรือเรื่องปกติ เช่น การอบรมสั่งสอน การศึกษา ศีลธรรม จารีตประเพณี ในชีวิตประจำวัน มนุษย์ในสังคมจึงตกเป็นเครื่องมือของวาทกรรมหลัก หรือความรู้ซึ่งเป็นโลกทัศน์หลักของสังคมที่อาศัยอยู่ตลอดเวลาโดยไม่รู้ตัว นอกจากนี้ การต่อสู้ทางวาทกรรมยังเป็นความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ปรากฏอยู่ในชีวิตประจำวันเป็นปกติ

ในประเด็นที่สัมพันธ์กับอำนาจ วาทกรรมจึงเป็นเครื่องมือในการใช้อำนาจแฝงอย่างแนบเนียนผ่านทางกระบวนการนำเสนอความรู้ และจากมโนทัศน์ที่ว่าวาทกรรมเป็นองค์รวมอันกว้างขวางที่ครอบคลุมกิจกรรมเกี่ยวกับความรู้ทั้งระบบ การเสนอภาพตัวแทนซึ่งเป็นกิจกรรมหนึ่งในขอบข่ายของวาทกรรมจึงย่อมสะท้อนความสัมพันธ์เชิงอำนาจเสมอ ด้วยเหตุนี้ กาญจนาก้าวเทพ จึงได้กล่าวถึงการศึกษากระบวนการเสนอภาพตัวแทนว่า การศึกษาภาพตัวแทนเป็นการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างภาพ ภาพตัวแทน และโครงสร้างอำนาจในสังคม^{๒๕}

กล่าวโดยสรุป มโนทัศน์เรื่องวาทกรรมของมิเชล พูโกต์เกี่ยวข้องข้องกับการนำเสนอภาพตัวแทนตรงที่ ความคิดเรื่องวาทกรรมได้ขยายขอบเขตของความเข้าใจเรื่องภาพตัวแทนจากภาษามาสู่กระบวนการผลิตและบริหารจัดการความรู้ นอกจากนี้ยังชี้ให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างความรู้และภาพตัวแทนกับประวัติศาสตร์ว่า ภาพตัวแทนเป็นวาทกรรมที่สัมพันธ์กับประวัติศาสตร์ในห้วงเวลาที่เฉพาะเจาะจง และที่สำคัญ มโนทัศน์เรื่องวาทกรรมมีบทบาทในการสร้างความตระหนักว่าการนำเสนอภาพตัวแทนนอกจากจะมีใช้การนำเสนอความจริงแท้

^{๒๔} แคมเชอริน เบลซีย์, หลังโครงสร้างนิยมฉบับย่อ, หน้า ๘๔ - ๘๖.

^{๒๕} กาญจนาก้าวเทพ, "สื่อและวัฒนธรรมศึกษากับสังคมไทย": ๘๐ - ๘๑.

ตรงไปตรงมาแล้วยังอาจถูกนำเสนออย่างจงใจโดยสัมพันธ์กับโครงสร้างอำนาจในสังคมอีกด้วย ลักษณะเช่นนี้สามารถอธิบายปรากฏการณ์บางอย่างในข้อมูลวรรณกรรมที่นำมาศึกษาในวิทยานิพนธ์นี้ ดังจะเห็นได้ในบทที่ ๕ ต่อไป

๒.๒ การศึกษาภาพตัวแทนในวรรณกรรม

มโนทัศน์เรื่องภาพตัวแทนนั้นแต่เดิมใช้ศึกษาสื่อมวลชนโดยทั่วไป เนื่องจากมโนทัศน์นี้พัฒนาขึ้นในวงการวัฒนธรรมศึกษา และกรอบการศึกษาภาพตัวแทนตีความด้วบทในความหมายกว้าง จึงนิยมศึกษาภาพยนตร์ ละครโทรทัศน์ โฆษณา นิตยสาร เพราะถือว่าเป็นสื่อที่ใกล้ชิดมวลชนและมีความร่วมสมัยมากกว่า อย่างไรก็ตาม ด้วยเหตุที่มโนทัศน์เรื่องภาพตัวแทนเสนอไว้ว่าด้วบทคือสื่อทุกชนิดที่สามารถนำมาผลิตซ้ำและสามารถนำมาตีความได้ วรรณกรรมจึงนับได้ว่าเป็นด้วบทชนิดหนึ่งที่สามารถนำมาศึกษาภาพตัวแทนได้ และนอกจากนี้ มโนทัศน์การนำเสนอภาพตัวแทนนับว่าเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาวรรณกรรมในแง่ที่การศึกษาภาพตัวแทนสามารถตอบโจทย์เกี่ยวกับการเสนอภาพในวรรณกรรมในประเด็นเชิงวิพากษ์ได้

มโนทัศน์เรื่องภาพตัวแทนถูกนำมาใช้ศึกษาวรรณกรรมไทยอย่างเป็นทางการเมื่อเสนาะ เจริญพร ใช้มโนทัศน์เรื่องภาพเสนอ หรือภาพตัวแทนมาศึกษาวรรณกรรมไทยในทศวรรษ ๒๕๓๐ จำนวนหนึ่งแล้วเสนอเป็นวิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิตสาขาการพัฒนาสังคมต่อมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ในปี พ.ศ. ๒๕๔๖ เรื่อง ภาพเสนอผู้หญิงในวรรณกรรมไทยช่วงทศวรรษ ๒๕๓๐ : วิเคราะห์ความโยงใยกับประเด็นทางสังคม ต่อมาวิทยานิพนธ์นี้ได้ตีพิมพ์เป็นหนังสือชื่อ ผู้หญิงกับสังคมในวรรณกรรมไทยยุคทอง (๒๕๔๘)

งานของเสนาะศึกษาภาพตัวแทนของผู้หญิงในวรรณกรรมไทยช่วงปี พ.ศ. ๒๕๓๐ - ๒๕๔๐ ซึ่งเป็นช่วงที่เกิดกระแส “ผู้หญิงก้าวหน้า” ได้แก่ ความคิดที่ว่าผู้หญิงมีความคิด มีความสามารถเท่าเทียมกับผู้ชาย ไม่ตกเป็นช้างเท้าหลังขึ้นในสังคมไทย ในกรณีนี้ หากศึกษาวรรณกรรมในช่วงเวลาดังกล่าวด้วยแนวคิดเรื่องวรรณกรรมสะท้อนสังคม ก็อาจจะได้ว่าวรรณกรรมไทยในช่วงเวลานั้น “สะท้อน” ภาพผู้หญิงก้าวหน้าอย่างเต็มที่ กล่าวคือ มีวรรณกรรมที่วิพากษ์วิจารณ์ความไม่เท่าเทียมของหญิงกับชายเป็นจำนวนมาก เช่น หม้อที่ขูดไม่ออก ของ อัญชัน มัทรี ของศรีดาวเรือง คือชีวิต...และเลือดเนื้อ ของไพฑูริย์ ธัญญา รวมถึงวรรณกรรมที่เสนอภาพผู้หญิงก้าวหน้าอย่าง หงส์เหนือมังกร ของวิศวานาถ และ ผัวทอง ของแก้วแก้ว ซึ่งเสนอภาพผู้หญิงในฐานะเจ้าแม่ผู้มีอิทธิพล ผู้หญิงแถวหน้า ของช่อลัดดา และนายหญิง ของทมยันตี ซึ่งเสนอภาพผู้หญิงที่ประสบความสำเร็จในวงการธุรกิจและการเมือง

อย่างไรก็ดี เสนาะได้วิพากษ์ภาพของผู้หญิงในวรรณกรรมเหล่านี้ด้วยสัญศาสตร์ (Semiotics) แล้วรื้อสร้าง (Deconstruct) การนำเสนอความหมายในวรรณกรรมที่ศึกษากล่าวคือ ชีให้เห็นความย้อนแย้งของความหมายที่นักเขียนพยายามสร้างให้แก่ภาพตัวแทนของตัวละครหญิงซึ่งเป็นตัวเอกในนวนิยายเหล่านี้เพื่อให้เห็นว่าแท้ที่จริงแล้วภาพตัวแทนของ “ผู้หญิงก้าวหน้า” ในวรรณกรรมเหล่านี้มิได้เสนอภาพผู้หญิงก้าวหน้าแต่เพียงอย่างเดียว หากแต่ในระดับของการสื่อความหมาย ตัวบทเหล่านี้ยังสืบทอดค่านิยมแบบปิตาธิปไตย (Patriarchy) อย่างแนบแน่น เช่น ภาพเจ้าแม่ผู้ทรงอิทธิพลในวรรณกรรมนั้น แท้จริงแล้วถูกนำเสนอเพื่อชีให้เห็นว่าผู้หญิงไม่สามารถอยู่ในตำแหน่งผู้นำของผู้ชายได้อย่างแท้จริง (ตัวเอกจึงจบชีวิตลงด้วยการอัตวินิบาตกรรม หรือไม่ก็กลับไปทำงานของผู้หญิงเช่นเดิม) ส่วนภาพผู้หญิงก้าวหน้าในวงการเมืองและธุรกิจนั้น ตัวบทได้ชีให้เห็นว่า “ผู้หญิง” แต่ละคนก้าวหน้าขึ้นได้ด้วยอาศัยบุญบารมีของฝ่ายชายที่สั่งสมมา^{๓๐}

จึงอาจกล่าวได้ว่า แม้จะตั้งใจเสนอภาพผู้หญิงก้าวหน้า แต่ตัวบทเหล่านี้มิได้ยกย่องผู้หญิงในระดับของ “ความหมายแฝง” (connotation) ทำให้วรรณกรรมที่นำมาศึกษากลายเป็นเครื่องมืออีกชิ้นหนึ่งที่สืบทอดความคิดแบบปิตาธิปไตยได้อย่างแนบเนียน

จะเห็นว่า การนำมโนทัศน์เรื่องภาพตัวแทนมาใช้ศึกษาวรรณกรรมนั้นช่วยให้สามารถตอบปัญหาเชิงวิพากษ์ในวรรณกรรมได้อย่างเป็นรูปธรรมขึ้น เพราะการใช้ภาพตัวแทนเป็นเครื่องมือศึกษานั้นช่วยให้สามารถสามารถศึกษา “ภาพ” ในวรรณกรรมได้อย่างลึกซึ้งไปจนถึงระดับของการสื่อความหมาย ทำให้สามารถวิพากษ์ภาพตัวแทนได้ในมุมมองที่ใกล้ชิดกับตัวบทมากขึ้น งานของเสนาะจึงเป็นตัวอย่างที่ชีให้เห็นประโยชน์ของการศึกษาภาพตัวแทนในวรรณกรรมได้เป็นอย่างดี

อย่างไรก็ดี ในแง่ที่เป็นการศึกษาภาพตัวแทนผ่านวรรณกรรม เสนาะยังมิได้เสนอกลวิธีการเล่าเรื่องอย่างละเอียด เช่น ศึกษาว่าฉาก โครงเรื่อง ผู้เล่า ฯลฯ มีผลต่อการสร้างภาพตัวแทนอย่างไร เนื่องจากมโนทัศน์เรื่องภาพตัวแทนเป็นแนวการศึกษาที่ตระหนักถึงกระบวนการที่ตัวบทเสนอภาพตัวแทนเป็นอย่างมาก ผู้วิจัยจึงเห็นว่าสมควรที่จะศึกษาภาพตัวแทนให้ละเอียดขึ้นโดยเน้นการศึกษาวิธีการเล่าเรื่องของตัวบทวรรณกรรมด้วย

จากแนวทางการศึกษาภาพตัวแทนที่กล่าวมาทั้งหมด ผู้วิจัยเห็นว่ามโนทัศน์เรื่องภาพตัวแทนนั้นเป็นมโนทัศน์ที่สอดคล้องกับปัญหาของการวิจัยของวิทยานิพนธ์นี้ เพราะเป็น

^{๓๐} เสนาะ เจริญพร, ผู้หญิงกับสังคมในวรรณกรรมไทยยุคฟองสบู่, หน้า ๒๔๕.

มโนทัศน์ที่ใช้วิพากษ์การเสนอภาพตัวแทนในวรรณกรรมว่ามีได้สะท้อนความจริงของภาพ ต้นแบบอย่างเต็มที่เช่นเดียวกับภาพของสมเด็จพระมหาธรรมราชาในวรรณกรรม นอกจากนี้ยังพบการศึกษาวรรณกรรมด้วยมโนทัศน์เรื่องภาพตัวแทนแล้วประสบความสำเร็จในการตอบปัญหาวิจัยที่ชี้ให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างวรรณกรรมกับสังคม มโนทัศน์เรื่องภาพตัวแทนจึงน่าจะเป็นมโนทัศน์ที่เหมาะสมจะใช้ศึกษาในวิทยานิพนธ์นี้

๒.๓ เอกสารและการศึกษาเกี่ยวกับสมเด็จพระมหาธรรมราชาในประวัติศาสตร์

เรื่องราวเกี่ยวกับสมเด็จพระมหาธรรมราชาในประวัติศาสตร์นิพนธ์นั้นปรากฏอยู่ในช่วงเวลาที่ยาวนานตั้งแต่สมัยที่สมเด็จพระมหาธรรมราชาทรงเป็นขุนพิเรนทรเทพ เป็นพระมหาธรรมราชาครองเมืองพิษณุโลก ไปจนถึงสมัยที่ทรงได้ราชสมบัติเป็นสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช พระสรรเพชญ์ที่ ๑ แห่งกรุงศรีอยุธยา พระราชประวัติของสมเด็จพระมหาธรรมราชาเป็นภาพชีวิตของบุคคลที่มีหลายบทบาทและอยู่ในเหตุการณ์สำคัญหลายเหตุการณ์ เช่น สงคราม การก่อการกบฏ การเสียดกรุง การกอบกู้เอกราช ภาพของสมเด็จพระมหาธรรมราชาที่ปรากฏในประวัติศาสตร์นิพนธ์จึงเป็นภาพที่ซับซ้อนอยู่ก่อนแล้ว เมื่อผู้ประพันธ์วรรณกรรมนำข้อมูลในประวัติศาสตร์นิพนธ์มาเสนอภาพตัวแทนของสมเด็จพระมหาธรรมราชาในวรรณกรรม โดยผ่านการคัดเลือก ประูแต่ง และขบเน้นค่านิยมต่างๆด้วยกลวิธีทางวรรณศิลป์ ภาพตัวแทนของสมเด็จพระมหาธรรมราชาในวรรณกรรมจึงปรากฏอยู่อย่างซับซ้อน และในหลายบริบทของเหตุการณ์มากยิ่งขึ้น

ก่อนที่จะศึกษาภาพตัวแทนของสมเด็จพระมหาธรรมราชาในวรรณกรรม จึงควรจะศึกษาพระราชประวัติสมเด็จพระมหาธรรมราชาที่ปรากฏในประวัติศาสตร์นิพนธ์และงานศึกษาทางประวัติศาสตร์ รวมถึงจัดการจำแนกเหตุการณ์สำคัญต่างๆในพระชนม์ชีพให้เป็นระเบียบเสียก่อน เพื่อจะสามารถศึกษาภาพตัวแทนของสมเด็จพระมหาธรรมราชาได้อย่างเป็นระบบ ดังจะเสนอต่อไปนี้

ประวัติศาสตร์นิพนธ์ที่ให้รายละเอียดเกี่ยวกับพระราชประวัติของสมเด็จพระมหาธรรมราชามากที่สุดคือ “พระราชพงศาวดาร” เพราะพระราชพงศาวดารเป็นงานเขียนที่เป็น “...กรอบความคิดแบบตำนานเชื้อสายที่เกิดขึ้นในราชสำนักอยุธยา กรอบความคิดในการเขียนวงศ์ตระกูล ผนวกกับตำนานแบบประวัติศาสตร์สากลของพระพุทธศาสนา ผสมผสานกับแนวคิดเกี่ยวกับกษัตริย์ของอยุธยาเอง โครงเรื่องหลักของพระราชพงศาวดารคือ เรื่องราวของ

พระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาที่ได้ครองราชย์สืบต่อกันมาตามลำดับ...พระราชพงศาวดาร
บรรยายเรื่องราวที่แวดล้อมศูนย์กลางคือ พระมหากษัตริย์...”^{๑๑}

เมื่อสาระของพระราชพงศาวดารกล่าวถึงเรื่องราวของพระมหากษัตริย์แห่ง
กรุงศรีอยุธยาเป็นหลัก จึงนับว่าเหมาะสมที่จะใช้ศึกษาเรื่องราวของสมเด็จพระมหาธรรมราชาผู้
ทรงเกี่ยวข้องกับราชสำนักอยุธยาจนตลอดพระชนม์ชีพ เพราะพระราชพงศาวดารจะให้ข้อมูล
เกี่ยวกับสมเด็จพระมหาธรรมราชาได้ละเอียด ถึงแม้จะมีข้อกังขาเรื่องความน่าเชื่อถือของข้อมูล
ในพงศาวดารที่ตัดลอกต่อกันมาหลายรอบ^{๑๒} และพระราชพงศาวดารมีลักษณะการเขียนที่
ผสมผสานนิทาน ตำนาน ข่าวลือ เรื่องเล่า คำให้การ รวมถึงตัดทอนเนื้อหาบางประการโดยมี
วัตถุประสงค์เพื่อเฉลิมพระเกียรติพระมหากษัตริย์เป็นสำคัญ^{๑๓} ซึ่งอาจมิใช่ข้อเท็จจริงทั้งหมด
แต่พระราชพงศาวดารก็มีคุณูปการต่อการศึกษาพระราชประวัติของสมเด็จพระมหาธรรมราชาที่
เกี่ยวเนื่องกับวรรณกรรม กล่าวคือ รายละเอียดอันพิสดารในพระราชพงศาวดารซึ่งงานศึกษา
ประวัติศาสตร์ในยุคหลังไม่เชื่อถือหรือไม่กล่าวถึงนั้น วรรณกรรมที่นำมาศึกษาขังนิยมอ้างถึงอยู่
หลายเรื่อง เช่น สุกนิมิตในการเสด็จเยือนของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ปรากฏทั้งในนวนิยาย
เรื่อง สมเด็จพระสุริโยทัย ของธเนศ เนติโพธิ์ สุริโยทัย ของคึกเดช กันตามระ และเรื่อง พ่อ ของ
ปองพล อติเรกสาร เป็นต้น

ดังนั้น การกล่าวถึงพระราชประวัติของสมเด็จพระมหาธรรมราชาในหัวข้อนี้จึงจะใช้
ข้อมูลและลำดับเวลาตามพระราชพงศาวดาร และจะแทรกความเห็นของนักประวัติศาสตร์ที่
แสดงความคิดเห็นเชิงวิพากษ์เกี่ยวกับพระราชประวัติไว้ในแต่ละช่วงเมื่อพงศาวดารกล่าวถึง
เหตุการณ์นั้นๆ

พระราชพงศาวดารที่นำมาใช้ในที่นี้ เรียกโดยทั่วไปว่า พระราชพงศาวดาร
กรุงศรีอยุธยา ได้แก่ พระราชพงศาวดารที่มีเนื้อความส่วนใหญ่กล่าวถึงเรื่องราวในสมัยอยุธยา
แต่ได้ตัดลอกต่อ ๆ กันมาหรือรวบรวมชำระใหม่ขึ้นในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้น หรือ

^{๑๑} สาขาวิชาศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, เอกสารการสอนชุดวิชาประวัติศาสตร์ไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๔,
(นนทบุรี, สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ๒๕๔๘), หน้า ๑๑-๑๒.

^{๑๒} นาฏวิภา ชลิตานนท์, ประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์
และสำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๔), หน้า ๒๑๙.

^{๑๓} สาขาวิชาศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, เอกสารการสอนชุดวิชาประวัติศาสตร์ไทย, หน้า ๑๒-๑๓.

อาจเป็นงานที่คนสมัยรัตนโกสินทร์เขียนขึ้น แต่อาศัยข้อมูลและเอกสารที่ตกทอดมาตั้งแต่สมัยอยุธยา^{๓๔} ดังนี้

(๑) พระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ น่าจะเป็นพระราชพงศาวดารฉบับความสังเขปซึ่งเขียนโดยวิธีจดศักราชและเหตุการณ์โดยปราศจากคำอธิบายหรือรายละเอียดฉบับแรก ในขณะที่พระราชพงศาวดารรุ่นหลังมีความพิสดารคือเขียนอย่างละเอียดทั้งสิ้น นักประวัติศาสตร์มีใคร่เชื่อถือศักราชในพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐนัก เพราะเชื่อว่าผู้คัดลอกเขียนเลขสลับกัน^{๓๕} อย่างไรก็ดี ข้อมูลและวิธีการเขียน พระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ เป็นต้นดำรับของการเขียนพงศาวดารอื่นต่อมาอีกยาวนาน^{๓๖}

(๒) พระราชพงศาวดารฉบับจักรพรรดิพงศ์ ไม่มีบานแผนกบอกไว้แน่ชัดว่าเขียนขึ้นสมัยใด ในต้นฉบับมีข้อความส่วนใหญ่ตรงกับฉบับพระพนรัตน์ซึ่งรู้ชัดว่าชำระในสมัยรัตนโกสินทร์ ยกเว้นข้อความจากปลายสมัยพระนารายณ์จนถึงรัชกาลพระเจ้าท้ายสระ นักประวัติศาสตร์บางท่านจึงไม่เชื่อว่าพงศาวดารฉบับนี้เขียนขึ้นในสมัยอยุธยา แต่นธิ เอียวศรีวงศ์ เห็นว่าน่าจะเขียนขึ้นในสมัยอยุธยา ภายใต้การอุปถัมภ์ของราชวงศ์บ้านพลูหลวง เพราะกล่าวถึงเหตุการณ์ในปลายรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชอย่างแม่นยำตรงกับหลักฐานชั้นต้น^{๓๗}

(๓) พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ มีบานแผนกบอกไว้ว่าชำระใน พ.ศ. ๒๓๓๘ แต่ยังมีบานแผนกใหม่ทำให้เชื่อว่าพงศาวดารฉบับนี้มีการชำระอีกครั้งในสมัยธนบุรี และน่าจะเป็นการลอกของเก่ามาเกือบทั้งหมด แต่น่าจะมีการแก้ศักราชด้วยเหตุผลที่ไม่ทราบแน่ชัด แต่ศักราชในพระราชพงศาวดารฉบับนี้ก็ส่งผลต่อการชำระพงศาวดารในสมัยรัชกาลที่ ๑ ด้วย นาฏวิภา ชลิตานนท์ เห็นว่าพระราชพงศาวดารฉบับนี้น่าจะเป็นต้นแบบของการชำระพระราชพงศาวดารในสมัยรัตนโกสินทร์ เพราะเป็นพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับแรกที่มีเนื้อความสมบูรณ์^{๓๘}

^{๓๔} นาฏวิภา ชลิตานนท์, ประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย, หน้า ๒๑๕.

^{๓๕} นธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา, (กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๓), หน้า ๘-๑๑.

^{๓๖} นาฏวิภา ชลิตานนท์, ประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย, หน้า ๒๒๕.

^{๓๗} ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา, หน้า ๘-๑๑.

^{๓๘} นาฏวิภา ชลิตานนท์, ประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย, หน้า ๒๒๗.

(๔) พระพงศาวดารฉบับบริติชมิวเซียม เนื้อความตอนต้นเขียนคล้ายตำนาน เช่น มีการสร้างเมืองนครสวรรค์ เรื่องพระร่วง เรื่องบาทรรมราช ต่อมาจึงบันทึกเรื่องราวสมัยกรุงศรีอยุธยา พระราชพงศาวดารฉบับนี้มีใจความสำคัญคล้ายกับฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ แต่แตกต่างกันในรัชสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชาไปจนกระทั่งปลายสมัยกรุงธนบุรี ซึ่งความไปตรงกับพระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ^{๘๙}

(๕) พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ มีชื่อเรียกหลายชื่อ เช่น พระราชพงศาวดารฉบับพิมพ์สองเล่ม พระราชพงศาวดารฉบับหมอบลัดเล พระราชพงศาวดารฉบับกรมพระปรมาธิบดีชินโรส กล่าวกันว่า สมเด็จพระปรมาธิบดีชินโรสทรงเรียบเรียงร่วมกับสมเด็จพระพนรัตน์วัดพระเชตุพน แต่แท้จริงแล้วไม่น่าจะเป็นเช่นนั้น เพราะคำนวณศักราชดูแล้วพบว่าในขณะที่เขียน สมเด็จพระปรมาธิบดีชินโรสน่าจะมีพระชนม์เพียงเจ็ดพรรษา มีน่าจะร่วมเขียนได้จึงเรียกว่า พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์^{๙๐}

(๖) พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงชำระร่วมกับกรมหลวงวรวงศาธิราชสนิทเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๗^{๙๑}

นอกจากนี้ยังมีงานเขียนอื่นซึ่งมิใช่พระราชพงศาวดาร แต่มีรายละเอียดปรากฏในวรรณกรรมที่นำมาศึกษา จึงใช้เป็นข้อมูลในบทนี้ ได้แก่

(๑) ประวัติศาสตร์สังเขปประเทศสยาม หรือพงศาวดารราชวงศ์อยุธยา หรือ พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับวันวลิต ความส่วนใหญ่ได้มาจากหลักฐานประเภทตำนาน ทั้งที่เป็นมุขปาฐะและลายลักษณ์อักษร เนื้อหาแตกต่างจากพระราชพงศาวดารมาก^{๙๒} รวมถึงให้แง่มุมและรายละเอียดที่ไม่ปรากฏในพงศาวดารแต่ปรากฏในวรรณกรรมที่เป็นกลุ่มข้อมูลในที่นี้บางเรื่อง

(๒) สังคดียวงศ์ สมเด็จพระวันรัตน์วัดพระเชตุพนทรงเขียนขึ้นเป็นภาษาบาลีเมื่อสมัยรัชกาลที่ ๑ เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับการสังคายนาพระไตรปิฎก แต่เนื้อหาในปริจเฉทที่ ๕ ๖ และ ๗ มีกล่าวถึงประวัติศาสตร์กรุงศรีอยุธยาไว้ในแง่มุมของศาสนา กรรมและบาปบุญคุณโทษ^{๙๓}

^{๘๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๑-๒๓๒.

^{๙๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๗ - ๒๒๙

^{๙๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๕.

^{๙๒} นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา, หน้า ๑๕ - ๑๖.

^{๙๓} สังคดียวงศ์ พงศาวดาร เรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย, แปลโดย พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลอักษรมณ).

(กรุงเทพฯ : จัดพิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพสมเด็จพระพุฒาจารย์ (วน วิจิตญาณมหาเถร), ๒๕๒๑).

(๓) คำให้การขุนหลวงหาวัด เป็นพงศาวดารที่แปลมาจากภาษารามัญ เชื่อว่าเขียนขึ้นในรัชกาลที่ ๔ เนื้อหากล่าวถึงประวัติศาสตร์กรุงศรีอยุธยาเริ่มตั้งแต่ชีวิตของพระนเรศวร (สมเด็จพระนเรศวรมหาราช)^{๔๔}

นอกจากนี้ยังใช้งานศึกษาประวัติศาสตร์ในยุคหลัง ซึ่งเขียนขึ้นเมื่อมีหลักฐานและมุมมองใหม่ที่เกี่ยวข้องกับสมเด็จพระมหาธรรมราชาด้วย ดังนี้

(๑) อธิบายเรื่องพระราชพงศาวดาร (ตั้งแต่รัชสมัยพระชัยราชาธิราช ถึงรัชสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช) ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (๒๔๕๕) เป็นงานเขียนที่แทรกอยู่ท้ายพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เนื้อหาขยายความรายละเอียดเกี่ยวกับเหตุการณ์ เวลา สถานที่ และบุคคลที่กล่าวถึงในพระราชพงศาวดารฉบับต่างๆ โดยสอบกับหลักฐานพม่าด้วย^{๔๕}

(๒) ไทยรบพม่า ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (๒๔๖๐) เป็นงานเขียนที่อธิบายถึงรายละเอียดเกี่ยวกับการสงครามระหว่างไทยกับพม่าตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ทั้งสาเหตุที่เกิดสงคราม กลวิธีการรบ และวิพากษ์วิจารณ์สงครามแต่ละครั้งอย่างละเอียด^{๔๖}

(๓) ประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทยสมัยใหม่ ของสมเกียรติ วันทะนะ (๒๕๒๗) เป็นงานวิจัยที่ศึกษาภาพรวมของการเมืองการปกครองกรุงศรีอยุธยาในประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทยสมัยต่างๆ เปรียบเทียบกันโดยแบ่งเป็น ๔ สมัย คือ ภาพของอยุธยาในประวัติศาสตร์นิพนธ์ร่วมสมัย กรุงศรีอยุธยาเอง ภาพของกรุงศรีอยุธยาในประวัติศาสตร์นิพนธ์สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (รัชกาลที่ ๑ – รัชกาลที่ ๔) ภาพของกรุงศรีอยุธยาในประวัติศาสตร์นิพนธ์สมัยใหม่ยุคก่อตั้ง (รัชกาลที่ ๕ – พ.ศ. ๒๔๗๕) และภาพของกรุงศรีอยุธยาในประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทยสมัยปัจจุบัน (พ.ศ. ๒๔๗๕-ปัจจุบัน)^{๔๗}

(๔) ขุนนางอยุธยา ของ มานพ ถาวรวัฒน์สกุล (๒๕๓๖) ดัดแปลงจากวิทยานิพนธ์เรื่อง ขุนนางกับความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและการปกครองในสมัยอยุธยา ของผู้เขียนเอง

^{๔๔} คำให้การขุนหลวงหาวัด, (นนทบุรี : โครงการเลือกสรรหนังสือ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมราชา, ๒๕๔๗).

^{๔๕} พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑, หน้า ๒๕๘-๓๐๖.

^{๔๖} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, (กรุงเทพฯ : บรรณาการ, ๒๕๔๓).

^{๔๗} สมเกียรติ วันทะนะ, ประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทยสมัยใหม่, (กรุงเทพฯ : เอกสารวิชาการหมายเลข ๔๘ สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๗).

เนื้อหากล่าวถึงวิวัฒนาการของตำแหน่ง ฐานะ อำนาจหน้าที่ และบทบาทของขุนนางในกรุงศรีอยุธยาที่สัมพันธ์กับเหตุการณ์ทางการเมือง^{๔๘}

(๕) พระสุพรรณกัลยา จากตำนานสู่หน้าประวัติศาสตร์ ของสุนทร ชูตินทรานนท์ (๒๕๔๒) ศึกษาการคลี่คลายของเรื่องราวในประวัติศาสตร์เกี่ยวกับสมเด็จพระสุพรรณกัลยาจนกลายเป็นตำนาน รวมถึงสอบหลักฐานเกี่ยวกับพระสุพรรณกัลยาในพงศาวดารและเอกสารทางประวัติศาสตร์ของไทยและพม่า งานวิจัยนี้มีเนื้อหาบางส่วนกล่าวถึงสมเด็จพระมหาธรรมราชาด้วย^{๔๙}

(๖) “ผู้ร้ายในประวัติศาสตร์ไทย กรณีพระมหาธรรมราชา ผู้ร้ายกลับใจ หรือ ถูกใส่ความโดย plot ของนักประวัติศาสตร์” บทความของธงชัย วินิจจะกุล (๒๕๓๓) กล่าวถึงเหตุการณ์ที่สมเด็จพระมหาธรรมราชาเข้าสวามิภักดิ์ต่อบุเรงนอง ซึ่งให้เห็นว่าเหตุการณ์นี้ทำให้นักประวัติศาสตร์มองพระมหาธรรมราชาเป็นผู้ร้ายเนื่องจากขบวนการเขียนประวัติศาสตร์นิพนธ์ของไทย และเน้นว่า หากเปลี่ยนแปลงมุมมองของการเล่าใหม่ พระมหาธรรมราชาก็ไม่ใช่อุบาย^{๕๐}

(๗) สมเด็จพระมหาธรรมราชา กษัตริย์ราช ของพิเศษ เจียจันทร์พงษ์ (๒๕๔๖) ศึกษาความสัมพันธ์ทางเชื้อสายของสมเด็จพระมหาธรรมราชากับเหล่าบุรพกษัตริย์ผู้สถาปนากรุงศรีอยุธยา บทบาทและความสัมพันธ์ทางการเมืองของกลุ่มราชวงศ์ต่างๆ เพื่อชี้ให้เห็นว่าสมเด็จพระมหาธรรมราชาทรงมีสิทธิธรรมในการขึ้นครองราชย์เป็นพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา^{๕๑}

การเสนอพระราชประวัติสมเด็จพระมหาธรรมราชาในประวัติศาสตร์ จะแบ่งเป็น ๓ ช่วงตามสถานภาพของสมเด็จพระมหาธรรมราชาในพงศาวดาร ดังนี้

^{๔๘}มานพ ถาวรวัฒน์สกุล, ขุนนางอยุธยา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๗).

^{๔๙}สุนทร ชูตินทรานนท์, พระสุพรรณกัลยา จากตำนานสู่หน้าประวัติศาสตร์, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพฯ : มติชน, ๒๕๔๖).

^{๕๐}ธงชัย วินิจจะกุล, “ผู้ร้ายในประวัติศาสตร์ไทย กรณีพระมหาธรรมราชา ผู้ร้ายกลับใจ หรือ ถูกใส่ความโดย plot ของนักประวัติศาสตร์”, ใน พระมหาธรรมราชา กษัตริย์ราช , (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๖), หน้า ๑๔๖ – ๑๔๗.

^{๕๑}เรื่องเดียวกัน.

๒.๓.๑ สมัยที่เป็นขุนพิเรนทรเทพ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงคำนวณศักราชจากพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐ สันนิษฐานว่าสมเด็จพระมหาธรรมราชาทรงพระราชสมภพเมื่อปีกุน จุลศักราช ๘๗๗ คือ พ.ศ. ๒๐๕๘ พระราชบิดาเป็นเชื้อพระวงศ์ราชวงศ์พระร่วง และพระมารดาเป็นพระญาติฝ่ายพระชนนีของสมเด็จพระชัยราชาธิราช พระราชบิดาและพระราชมารดาเป็นชาวพิษณุโลก^{๑๖} ถึงแม้จะมีผู้คำนวณปีที่ทรงพระราชสมภพไว้ แต่พงศาวดารก็มีได้กล่าวถึงพระราชประวัติในช่วงก่อนที่จะทรงเป็นขุนพิเรนทรเทพที่พระมหาธรรมราชาประทับอยู่ที่เมืองพิษณุโลกแต่อย่างใด เรื่องราวของสมเด็จพระมหาธรรมราชาเริ่มปรากฏในช่วงที่ทรงประทับอยู่ที่กรุงศรีอยุธยาแล้ว ในฐานะขุนพิเรนทรเทพ ผู้นำกลุ่มขุนนางล้มล้างอำนาจขุนรวงศาธิราชและท้าวศรีสุดาจันทร์* กล่าวคือ ในพ.ศ. ๒๐๗๐ สมเด็จพระชัยราชาธิราชสวรรคตกะทันหันเนื่องจากทรงถูกวางยาพิษ คณะเสนาบดีเชิญพระยอดฟ้า ผู้มีพระชนมายุเพียง ๑๑ พรรษาขึ้นครองราชย์ โดยให้ท้าวศรีสุดาจันทร์ผู้เป็นพระสนมของสมเด็จพระชัยราชาธิราชเป็นผู้สำเร็จราชการแทน ต่อมาท้าวศรีสุดาจันทร์ลอบเป็นชู้กับพันบุตรศรีเทพ ผู้เฝ้าหอพระ และจัดการสมคบกันประหารชีวิตพระยอดฟ้า และปราบดาภิเษกให้พันบุตรศรีเทพผู้เป็นชู้รักขึ้นครองราชย์แทน ทรงพระนามว่าขุนรวงศาธิราช เมื่อขึ้นครองราชย์แล้ว ขุนรวงศาธิราชทรงใช้อำนาจจริงแก่ขุนนางอื่น เช่น สังหารขุนนางผู้บริสุทธ์คือพระยามหาเสนาผู้ออกปากว่าแผ่นดินนี้ทุยศ รวมถึงปลดเจ้าเมืองทางเหนือถึงเจ็ดคน และส่งคนของตนจากกรุงศรีอยุธยาขึ้นไปปกครองหัวเมืองทางเหนือแทน

เมื่อเกิดเหตุดังกล่าว ขุนพิเรนทรเทพจึงนำกลุ่มขุนนางได้แก่ขุนอินทรเทพ หมื่นราชเสนาหา และหลวงศรียศ ทูลเชิญพระเทียรราชาผู้ทรงผนวชอยู่ให้สึกเพื่อร่วมก่อการล้มอำนาจขุนรวงศาธิราชและท้าวศรีสุดาจันทร์ มีรายละเอียดแทรกในพงศาวดารที่ควรจะกล่าวถึง เพราะแม้ว่าจะเป็นเรื่องเหนือจริง แต่ก็สะท้อนคุณลักษณะของขุนพิเรนทรเทพในทรรคนะของพระราชพงศาวดารอย่างชัดเจน กล่าวคือ พระเทียรราชาและบรรดาขุนนางผู้ร่วมก่อการล้มอำนาจขุนรวงศาธิราชและท้าวศรีสุดาจันทร์ปรารถนาจะทดลองเสี่ยงเทียนเพื่อตรวจสอบดูว่า

^{๑๖} พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัดถเลขา เล่ม ๑, หน้า ๒๔๖.

*นักประวัติศาสตร์บางท่านสันนิษฐานว่า ขุนพิเรนทรเทพน่าจะเดินทางมาจากพิษณุโลกพร้อมกับสมเด็จพระชัยราชาธิราช ตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. ๒๐๗๗ ในฐานะตำรวจราชของครุฑขลิบชิต ถึงแม้จะไม่ปรากฏบทบาทของขุนพิเรนทรเทพในพงศาวดารก็ตาม โดยพิจารณาจากอายุที่กล่าวไว้ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัดถเลขา ว่าขุนพิเรนทรเทพมีอายุประมาณ ๑๙ ปี สามารถเป็นทหารได้แล้วในปีพ.ศ. ๒๐๗๗ ดูรายละเอียดใน พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, พระมหาธรรมราชา กษัตริราช, (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๖), หน้า ๙๗.

พระเทียรราชามีบารมีเพียงพอจะได้ขึ้นครองราชย์หรือไม่ ขุนพิเรนทรเทพไม่เห็นด้วยเพราะเกรงจะเสียการใหญ่ แต่ในที่สุดพระเทียรราชาและขุนนางคนอื่นก็ตัดสินใจทำพิธีเสี่ยงทายที่วัดป่าแก้วโดยจุดเทียนสองเล่ม ให้เทียนเล่มหนึ่งแทนขุนวรวงศาธิราช และอีกเล่มแทนพระเทียรราชา ขณะที่เสี่ยงทายปรากฏว่าเทียนของพระเทียรราชาทำท่าจะดับ ขุนพิเรนทรเทพตามเข้ามาเห็นทีหลัง จึงด่าว่า “ห้ามมิให้ทำพิธีขึ้นทำเส้า”^{๔๓} เมื่อกล่าวเช่นนั้นซานหมากของขุนพิเรนทรเทพได้กระเด็นไปโดนเทียนของขุนวรวงศาธิราชดับ และมีนิมิตเป็นรูปพระสงฆ์มาอวยพรให้กระทำการสำเร็จ ขุนนางทั้งสี่และพระเทียรราชาเห็นเป็นเช่นนั้นจึงดีใจและถือเหตุการณ์ดังกล่าวเป็นนิมิตหมาย จากนั้นขุนนางทั้งสี่ได้ลวงขุนวรวงศาธิราชกับท้าวศรีสุตาจันทร์ว่ามีช้างเผือกมาให้เสด็จทางเรือไปคล้อง และขุนนางทั้งสี่ก็ดักฆ่าขุนวรวงศาธิราชและท้าวศรีสุตาจันทร์เสียกลางทางเสด็จ

เรื่องการเสี่ยงทายนี้แสดงภาพขุนพิเรนทรเทพว่ามีบุคลิกโดดเด่นกว่าคณะผู้ก่อการคนอื่น ๆ อย่างชัดเจน โดยเฉพาะบทบาทที่สามารถแสดงความคิดเห็นแย้งพระเทียรราชาผู้มีฐานะสูงที่สุดในคณะก่อการได้ แสดงให้เห็นว่าขุนพิเรนทรเทพมีฐานะพิเศษกว่าผู้อื่น และในอีกนัยหนึ่งขุนพิเรนทรเทพจึงมีความสำคัญในฐานะผู้ที่จะทำให้พระเทียรราชาได้เป็นพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาด้วย นอกจากนี้ หากพิจารณาในเชิงสัญลักษณ์ การที่ขุนพิเรนทรเทพเป็นผู้ทำให้เทียนขุนวรวงศาธิราชดับนั้นเป็นการเกริ่นการณว่าขุนพิเรนทรเทพจะเป็นผู้ทำให้พระเทียรราชาได้ขึ้นครองราชย์

พงศาวดารยังเน้นบทบาทของขุนพิเรนทรเทพในฐานะผู้นำในการลงมือต่อสู้ล้มล้างอำนาจอย่างละเอียด กล่าวคือ ขุนพิเรนทรเทพสั่งให้กรมการเมืองลพบุรีลวงขุนวรวงศาธิราชว่าพบช้างลักษณะดี ให้ขุนวรวงศาธิราชไปจับ ก่อนจะถึงวันเสด็จ ขุนพิเรนทรเทพเป็นผู้สั่งการให้หมื่นราชเสนาหนานอกราชการไปสังหารพระมหาอุปราชตั้งแต่คำ จากนั้นฝ่ายขุนพิเรนทรเทพจึงรวบรวมกำลังได้แก่พระยาพิชัยและพระยาสุวรรณคโลก ไปสมทบกับหลวงศรียศ และหมื่นราชเสนาหาในราชการดักข่มอยู่ที่คลองสระบัว เมื่อถึงเวลาเข้าดู่ เรือขุนวรวงศาธิราชมาถึงคลองสระบัว ขุนพิเรนทรเทพ พระยาพิชัย พระยาสุวรรณคโลก หลวงศรียศ และหมื่นราชเสนาหาในราชการก็พายเรือเข้าสกัด ขุนวรวงศาธิราชร้องถามว่า “เรือใครตรงเข้ามา”

^{๔๓} พระราชพงศาวดาร ฉบับพระจักรพรรดิพงศ์, (กรุงเทพฯ : คลังวิทยา, ๒๕๐๗), หน้า ๕๒๘ - ๕๓๐. พระราชพงศาวดาร ฉบับพันจันทนุมาศ, (กรุงเทพฯ : คลังวิทยา, ๒๕๐๗), หน้า ๒๖-๒๘. พระราชพงศาวดาร ฉบับบริติชมิวเซียม, (กรุงเทพฯ : คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองศิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี, ๒๕๓๙), หน้า ๒๓. พระราชพงศาวดาร ฉบับพระพนรัตน์, (กรุงเทพฯ : คลังวิทยา, ๒๕๐๕) หน้า ๒๖-๒๘. พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑, หน้า ๖๗. ต่อไปนี้จะใช้คำย่อดังนี้ หลวงประเสริฐ, จักรพรรดิพงศ์, พันจันทนุมาศ, บริติชมิวเซียม, พระพนรัตน์, และ พระราชหัตถเลขา

ขุนพิเรนทรเทพก็ร้องตอบว่า “กูจะมาเอาชีวิตเอ็งทั้งสอง”^{๔๔} ความตอนนี้แสดงให้เห็นความห้าวหาญของขุนพิเรนทรเทพเป็นอย่างมาก แล้วบรรดาขุนนางก็สังหารขุนวรวงศาธิราช ท้าวศรีสุดาจันทร์ และพระราชธิดา จากนั้นขุนพิเรนทรเทพจึงนำตัวพระศรีศิลป์ บุตรท้าวศรีสุดาจันทร์ไปถวายพระเทียรราชา พระเทียรราชาก็ทรงรับเลี้ยงไว้ แล้วขุนพิเรนทรเทพจึงเชิญพระเทียรราชาขึ้นครองราชย์

หลังจากพระเทียรราชาได้ขึ้นครองราชย์เป็นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช ก็ทรงพระราชทานยศฐาบรรดาศักดิ์ให้แก่ขุนนางผู้ร่วมก่อการ โดยเฉพาะหัวหน้าคณะก่อการคือขุนพิเรนทรเทพ “ผู้เป็นปฐมคิด” และมีเชื้อสายกษัตริย์ คือบิดามีเชื้อสายราชวงศ์พระร่วง และมารดาเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ในสมเด็จพระชัยราชาธิราชนั้น สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชทรงแต่งตั้งให้เป็น “สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเจ้า” ให้ครองเมืองพิษณุโลก ให้เครื่องราชกกุธภัณฑ์ ให้ตำแหน่งขุนนางทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนสังกัดกับสมเด็จพระมหาธรรมราชาโดยตรง และพระราชทานพระสวัสดิราช พระราชธิดาของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชให้เป็นพระมเหสี

เรื่องราวการล้มอำนาจท้าวขุนวรวงศาธิราชนี้ ช่วยเน้นบทบาทของขุนพิเรนทรเทพในประวัติศาสตร์ให้เป็นวีรบุรุษผู้ล้มล้างทรราชย์และคลี่คลายกบฏในกรุงศรีอยุธยา อย่างไรก็ดี นักประวัติศาสตร์บางท่านได้เสนอมุมมองที่แตกต่างไป คือมองว่า วิจารณ์ของขุนพิเรนทรเทพที่ล้มอำนาจท้าวศรีสุดาจันทร์นั้นมิได้เป็นการจงใจสนับสนุนให้พระเทียรราชาได้ขึ้นครองราชย์ แต่มีเป้าหมายสำคัญคือการล้มอำนาจพระมหากษัตริย์ที่เป็นผู้นำของ “กลุ่มอำนาจใหม่” ที่เข้ามาแทนกลุ่มของขุนพิเรนทรเทพ ซึ่งเป็นกลุ่มขุนนางทางเหนือในสมเด็จพระชัยราชาธิราช และทำให้กลุ่มของขุนพิเรนทรเทพเสียผลประโยชน์เป็นหลัก มานพ ถาวรวัฒน์สกุล ศึกษาบทบาทของขุนนางในสมัยอยุธยา และแสดงความเห็นว่า รัฐประหารครั้งนี้เกิดขึ้นเพราะขุนนางในราชสำนักเล็งเห็นว่าท้าวศรีสุดาจันทร์ต้องการสถาปนากลุ่มอำนาจใหม่ โดยอาศัยขุนวรวงศาธิราชเป็นตัวแทน กลุ่มอำนาจใหม่นี้ใช้อำนาจด้วยวิธีการรุนแรง เช่น ปลดและประหารชีวิตขุนนาง ทำให้คนในราชสำนักโดยเฉพาะกลุ่มขุนนางทางเหนือที่มีอิทธิพลมาก่อนไม่พอใจและสูญเสียอำนาจจึงลุกขึ้นก่อการกบฏ มานพเห็นว่า เหตุการณ์นี้สะท้อนว่าขุนนางฝ่ายหัวเมืองทางเหนือในสมัยอยุธยามีอำนาจต่อรองมากจึงสามารถก่อการเช่นนี้สำเร็จ โดยชี้ให้เห็นว่า การก่อรัฐประหารของกลุ่มขุนนางในครั้งนี้ไม่มีเชื้อพระวงศ์เข้าร่วมเลย แม้แต่พระเทียรราชา

^{๔๔} จักรพรรดิพงศ., หน้า ๕๓๑. พันจันทนมาศ, หน้า ๒๙-๓๐. บริติชมิวเซียม, หน้า ๒๓. พระพนรัตน์, หน้า ๒๙-๓๐. พระราชหัตถเลขา, หน้า ๒๙.

ก็ทรงหนีภัยออกผนวช ผู้ที่เข้าร่วมก่อการนั้นมีเพียงขุนนางในเมืองหลวงและเจ้าเมืองทางเหนือที่ถูกขุนรวงศาธิราชเรียกตัวกลับเมืองหลวง^{๔๔}

มานพชี้ให้เห็นอีกว่า ผู้นำการก่อรัฐประหารครั้งนี้อาจมิใช่ขุนพิเรนทรเทพก็ได้ เพราะหลักฐานต่างๆ เช่น บันทึกรบของปินโต พงศาวดารฉบับวันวลิต กล่าวถึงผู้นำคณะก่อการไว้ไม่ตรงกับพระราชพงศาวดาร คือกล่าวว่าเป็นออกญาพิษณุโลก และกษัตริย์กัมพูชาบ้าง ออกพระท้ายน้ำ แม่กองทหารม้า และหัวหมื่นผู้กล้าหาญบ้าง* แต่ถ้าหากขุนพิเรนทรเทพเป็นผู้นำคณะก่อการจริงก็แสดงว่าขุนพิเรนทรเทพเป็นขุนนางที่มีอิทธิพลไม่น้อย และการที่ขุนพิเรนทรเทพไม่ขึ้นครองราชย์เสียเองนั้นน่าจะจะเป็นเพราะในบรรดากลุ่มขุนนางที่เป็นข้าราชการบริพารของสมเด็จพระชัยราชาธิราชซึ่งเป็นกลุ่มผู้ก่อการนั้นรวมตัวกันด้วยเป้าหมายร่วมชั่วคราวคือเพื่อล้มล้างอำนาจขุนรวงศาธิราชเท่านั้น กลุ่มดังกล่าวจึงไม่เข้มแข็งพอจะปกครองกลุ่มอำนาจอื่นๆ ทั้งหมด และต้องให้พระเทียรราชาซึ่งไม่มีฐานอำนาจใดๆ ขึ้นครองราชย์แทนเพื่อประนีประนอมทางการเมือง^{๔๕}

ในขณะเดียวกัน นักประวัติศาสตร์บางท่านมีมุมมองคล้ายคลึงกัน แต่เห็นว่าเหตุการณ์นี้เป็นการชิงอำนาจกันระหว่างกลุ่มราชวงศ์ละโว้-อโยธยากับราชวงศ์สุโขทัยเหนืออาณาจักรอยุธยา พิเศษ เจียจันทร์พงศ์ ตั้งข้อสังเกตว่า พฤติกรรมของท้าวศรีสุดาจันทร์และขุนรวงศาธิราชที่ทำให้ขุนพิเรนทรเทพไม่พอใจถึงกับต้องคิดก่อการล้มล้างนั้นคือ การสับเปลี่ยนส่งขุนนางที่เป็นคนของขุนรวงศาธิราชไปครองเมืองเหนือแทนเจ้าเมืองทางเหนือเจ็ดคน เพื่อขจัดอิทธิพลเชื้อพระวงศ์สุโขทัยที่แฝงเข้ามามีอำนาจในกรุงศรีอยุธยาผ่านเจ้าเมืองทางเหนือทั้งเจ็ดคนดังกล่าว ขุนพิเรนทรเทพในฐานะเชื้อพระวงศ์ทางเหนือราชวงศ์สุโขทัยพระองค์หนึ่งจึงไม่พอใจเพราะเล็งเห็นว่าการกระทำดังกล่าวเป็นการเพิ่มอำนาจของราชวงศ์ละโว้-อโยธยา และลดอำนาจของราชวงศ์สุโขทัยลง ข้อพิสูจน์คือ ในบรรดาขุนนางเจ็ดคนที่ร่วมก่อการปลงพระชนม์ขุนรวงศาธิราชและท้าวศรีสุดาจันทร์นั้น มีขุนนางเมืองเหนืออย่างแน่นอนถึงสี่คนคือ ขุนพิเรนทรเทพจากพิษณุโลก หลวงศรียศจากบ้านลานตากฟ้า เมืองพระบาง (นครสวรรค์) พระยาพิชัย และพระยาสุวรรณคโลก พิเศษสรุปว่า เรื่องราวทั้งหมดในครั้งนั้น "มีสาเหตุสำคัญมาจากความพยายามของกษัตริย์อยุธยาที่จะล้มล้างอำนาจของราชวงศ์สุโขทัยให้หมดสิ้นไปอย่าง

^{๔๔} มานพ ถาวรวัฒนสุกุล, ขุนนางอยุธยา, หน้า ๒๐๖ - ๒๐๘.

* มานพยังตั้งข้อสังเกตว่า ชื่อออกญาพิษณุโลกที่ใช้เรียกหัวหน้าคณะก่อการ น่าจะหมายถึงขุนพิเรนทรเทพนั่นเอง แต่ผู้บันทึก เช่น ปินโตอาจบันทึกในขณะที่ขุนพิเรนทรเทพได้ศเป็นออกญาพิษณุโลกแล้ว จึงเรียกตามยศสูงสุดของขุนพิเรนทรเทพในขณะที่ปินโตเขียนบันทึก ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๘ - ๒๑๐.

^{๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๗ - ๒๑๓.

เด็ดขาด แต่การดำเนินการครั้งนี้กลับนำภัยย้อนกลับมาสู่ตัวเอง ก็เพราะฐานอำนาจที่สะสมไว้อย่างไม่เพียงพอ อีกทั้งเป็นราชวงศ์กษัตริย์ที่มีได้สร้างสมบารมีไว้กับราชวงศ์สุโขทัยมาก่อน”^{๔๗} นั่นคือ ในความเห็นของพิเศษ วิรกรรมของขุนพิเรนทรเทพในการล้มล้างอำนาจของขุนวรวงศาธิราชมิได้เป็นเพียงการกำจัดกษัตริย์ให้หมดไปจากกรุงศรีอยุธยาเท่านั้น แต่เป็นการรักษาดุลอำนาจของราชวงศ์สุโขทัยที่แฝงอยู่ในกรุงศรีอยุธยาให้คงอยู่ วิรกรรมครั้งนี้จึงน่าจะเกิดจากเหตุผลทางการเมืองมากกว่าการต่อสู้ด้วยความจงรักภักดีต่อกรุงศรีอยุธยาแต่เพียงอย่างเดียว

พิเศษยังตั้งข้อสังเกตอีกว่า ขุนพิเรนทรเทพได้รับพระราชทานรางวัลตอบแทนมากกว่าผู้อื่น คือได้ทั้งเครื่องราชกกุธภัณฑ์ ทั้งพระมเหสีผู้เป็นพระราชธิดาของพระมหากษัตริย์ และมีขุนนางทั้งทหารและพลเรือนเป็นของตนเอง ของรางวัลเหล่านี้โดยเฉพาะพระนาม “สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช” นั้นบ่งชี้ว่าสมเด็จพระมหาธรรมราชามีฐานะเทียบเท่ากับกษัตริย์ และพระมหาอุปราชผู้มีสิทธิ์ครองราชบัลลังก์กรุงศรีอยุธยาต่อจากสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช เพราะพระนาม “สมเด็จพระมหาธรรมราชา” นี้เคยใช้เพื่อแสดงสิทธิ์ต่อราชบัลลังก์กรุงศรีอยุธยาในลำดับต่อไปอย่างชัดเจนก่อนรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ^{๔๘}

นอกจากนี้ พิเศษยังกล่าวถึงสิทธิในราชบัลลังก์กรุงศรีอยุธยาของพระมหาธรรมราชาว่า ขุนพิเรนทรเทพมีอำนาจมาก คือมีอำนาจเหนือดินแดนเมืองเหนือที่เป็นแคว้นสุโขทัยเดิม อีกทั้งยังเป็นผู้นำคณะก่อการให้ได้ราชบัลลังก์กรุงศรีอยุธยา ขุนพิเรนทรเทพจึงมีสิทธิในราชบัลลังก์เต็มที่ แต่เหตุที่ขุนพิเรนทรเทพสนับสนุนให้พระเทียรราชาครองราชย์โดยมิคิดชิงราชบัลลังก์นั้น สันนิษฐานว่าขุนพิเรนทรเทพยังมีบารมีไม่เพียงพอเมื่อเทียบกับราชวงศ์พระมหากษัตริย์กรุงศรีอยุธยา ซึ่งหล่อหลอมด้วยพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์อย่างต่อเนื่องมานาน จึงต้องอัญเชิญพระเทียรราชาขึ้นครองราชย์แทน อีกทั้งความสัมพันธ์ทางเครือญาติผ่านการอภิเษกระหว่างพระมหาธรรมราชาและพระวิสุทธิกษัตริย์ก็เป็นการสร้างความสัมพันธ์แบบเครือญาติเพื่อให้พิษณุโลกยอมรับอำนาจของกรุงศรีอยุธยาด้วย ด้วยเหตุนี้ขุนพิเรนทรเทพจึงได้ความดีความชอบมากเป็นพิเศษ เพื่อให้เพียงพอที่จะทดแทนที่ไม่ได้เป็นพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา^{๔๙}

^{๔๗} พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, พระมหาธรรมราชา กษัตริย์ราช, หน้า ๑๐๓ - ๑๐๔.

^{๔๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๔-๑๐๕.

^{๔๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๕.

ความเห็นของนักประวัติศาสตร์ทั้งสองท่านจึงแตกต่างจากพงศาวดาร และความเห็นของนักประวัติศาสตร์ทั้งสองก็สอดคล้องกันว่าขุนพิเรนทรเทพเป็นขุนนางที่มีอำนาจมากในกลุ่มขุนนางและผู้ปกครองหัวเมืองทางเหนือ การล้มล้างอำนาจขุนรวงศาธิราชก็เป็นไปเพื่อเหตุผลทางการเมืองคือการถ่วงดุลอำนาจ และทั้งสองยังชี้ให้เห็นว่า ด้วยสาเหตุใดก็ตาม ขุนพิเรนทรเทพผู้ได้เป็นพระมหาธรรมราชานั้นมีอิทธิพลต่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชมาก มิใช่ในฐานะทหารเอกคู่พระราชบัลลังก์อย่างในพงศาวดาร แต่เป็นลักษณะเอื้อประโยชน์กันเพื่อถ่วงดุลอำนาจทางการเมือง

วีรกรรมของขุนพิเรนทรเทพที่ล้มล้างอำนาจขุนรวงศาธิราชสำเร็จเป็นวีรกรรมสำคัญที่ส่งผลให้ขุนพิเรนทรเทพมีฐานะสูงส่งถึงขั้นเป็นพระมหาอุปราชในรัชสมัยของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช ส่วนนักประวัติศาสตร์ในยุคหลังมองว่าขุนพิเรนทรเทพเป็นขุนนางเชื้อพระวงศ์ผู้มีอำนาจบารมีมากในกลุ่มขุนนางฝ่ายเหนือ และน่าจะประกอบกำลัการล้มล้างอำนาจขุนรวงศาธิราชด้วยเหตุผลทางการเมืองมากกว่าจะเป็นวีรบุรุษผู้สนับสนุนพระมหากษัตริย์ อาจกล่าวได้ว่า บทบาทสำคัญที่สุดของขุนพิเรนทรเทพในมิติประวัติศาสตร์นั้นเป็นบทบาทของผู้นำการล้มล้างอำนาจของขุนรวงศาธิราชและท้าวศรีสุดาจันทร์

จะกล่าวถึงเหตุการณ์ในสมัยที่ขุนพิเรนทรเทพได้เป็นพระมหาธรรมราชา พระมหาอุปราชผู้ครองเมืองพิษณุโลก ไปจนถึงการเสียกรุงศรีอยุธยาในหัวข้อต่อไป

๒.๓.๒ สมัยที่เป็นพระมหาธรรมราชา

ในพระราชพงศาวดาร เมื่อสมเด็จพระมหาธรรมราชาได้ครองเมืองพิษณุโลกแล้วกรุงหงสาวดีก็เริ่มรุกรานกรุงศรีอยุธยา นำไปสู่สงครามระหว่างกรุงศรีอยุธยากับหงสาวดีสามครั้งที่น่าไปสู่การเสียกรุงศรีอยุธยา ได้แก่ สงครามคราวเสียพระสุริโยทัย สงครามช้างเผือก และสงครามคราวเสียกรุงศรีอยุธยา ในสงครามทั้งสามครั้งนี้ พระมหาธรรมราชามีบทบาทสำคัญและพลิกผันเป็นอย่างมาก คือแปรไปสวามิภักดิ์กับฝ่ายหงสาวดีตั้งแต่ครั้งรบกันด้วยเรื่องช้างเผือก พฤติการณ์ของสมเด็จพระมหาธรรมราชาในครั้งนี้ถูกนักประวัติศาสตร์วิพากษ์วิจารณ์เป็นอย่างมากและหลากหลายมุมมอง ก่อนจะกล่าวถึงความเห็นของนักประวัติศาสตร์ จะขอกล่าวถึงเหตุการณ์ตามพระราชพงศาวดารอย่างละเอียดก่อน เพื่อจะได้ข้อมูลประกอบความเข้าใจข้อคิดเห็นของนักประวัติศาสตร์ได้ชัดเจนขึ้น

เนื่องจากพระราชประวัติของพระมหาธรรมราชาในช่วงนี้ พงศาวดารเน้นเรื่องสงครามระหว่างกรุงศรีอยุธยากับหงสาวดี จึงจะกล่าวถึงเหตุการณ์ในพระราชพงศาวดารโดยแบ่งตามสงครามที่เกิดขึ้นแต่ละครั้งดังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงจัดระบบ *ไวโน ไทยรบพม่า* ได้แก่ สงครามคราวพระสุริโยทัยขาดคอช้าง สงครามคราวรบกันด้วยเรื่องช้างเผือก และสงครามคราวเสียกรุงศรีอยุธยาต่อพระเจ้าหงสาวดี ดังนี้

๒.๓.๒.๑ สงครามคราวพระสุริโยทัยขาดคอช้าง

สงครามคราวนี้เกิดขึ้นเมื่อต้นรัชสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช พระเจ้าตะเบงชเวตี้ผู้ครองหงสาวดีทรงได้ทราบที่เกิดเหตุขึ้นในกรุงศรีอยุธยา จึงทรงยกทัพกำลังพลสามหมื่นคน เข้าทางด้านเจดีย์สามองค์มาตั้งประตูกองศรีอยุธยาเพื่อหวังตีเมือง แต่เมื่อทราบเหตุกลางจลจบลงแล้ว และสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชผู้ทรงเป็นพระมหากษัตริย์สามารถปกป้องกรุงศรีอยุธยาไว้ได้ พระเจ้าตะเบงชเวตี้ก็ถอยทัพกลับไป และรวบรวมกำลังพลกลับมาใหม่ถึงสามแสนคน* ในครั้งหลังนี้สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชได้ส่งพระราชสาส์นไปถึงพระมหาธรรมราชาที่ครองเมืองพิษณุโลกอยู่ว่าถ้าศึกหงสาวดีมาติดชานพระนครเมื่อใด ให้พิษณุโลกยกทัพมากระหนาบ แต่ในขณะที่ทัพพระมหาธรรมราชายังไม่ทันเคลื่อนมาถึง ทัพอยุธยาและหงสาวดีก็ปะทะกันก่อน ศึกครั้งนี้สมเด็จพระสุริโยทัยทรงปลอมพระองค์เป็นชายเข้ารบด้วย และทรงต้องจ้าวพระเจ้าแปรสิ้นพระชนม์

ฝ่ายพระมหาธรรมราชา เมื่อได้รับสาส์นก็ทรงเกณฑ์ทัพจากเมืองพิษณุโลก สวรรคโลก สุโขทัย และพิชัย จำนวนห้าหมื่นคนมาตั้งค่ายที่เมืองชัยนาทบุรี แล้วส่งกองลาดตระเวนไปสืบข่าว จนถึงแขวงสิงห์บุรี ทหารของพระมหาธรรมราชาชื่อนายมันป็นยาวและนายคงหนวดถูกฝ่ายหงสาวดีจับตัวได้ จึงได้ไปเห็นทัพหงสาวดีและถูกส่งกลับมาแจ้งคำทำทนายของพระเจ้าหงสาวดีตะเบ็งชเวตี้ให้รีบยกทัพไปตีกระหนาบ มิฉะนั้นจะทรงยกมาตีทัพพระมหาธรรมราชาเอง นอกจากนี้ นายมันป็นยาวและนายคงหนวดยังทูลพระมหาธรรมราชาว่าทหารหงสาวดีมีจำนวนมากเต็มทุ่งพุกทะเล/พุดทะเล/พุกท/พุกเลา^{๖๐} แต่พระมหาธรรมราชาก็ยังไม่ยกทัพกลับ

*สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสอบหลักฐานจาก *พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ* ได้ความตรงกับพงศาวดารพม่า ว่าแท้จริงแล้วในครั้งนั้น พม่ายกทัพมาครั้งเดียว คือครั้งเสียพระสุริโยทัย และทรงวินิจฉัยว่า ที่พงศาวดารบางฉบับแบ่งเป็นสองครั้งนั้นเป็นเพราะการคำนวณศักราชผิด *ดูรายละเอียดใน* สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *ไทยรบพม่า*, หน้า ๑๕.

^{๖๐} *จักรพรรดิพงศ์*, หน้า ๕๕๓. ส่วนวนนี้ใช้ "ทุ่งพุกทะเล" *พันจันทนุมาศ*, หน้า ๕๐. ส่วนวนนี้ใช้ "ทุ่งพุดทะเล" *บริติชมิวเซียม*, หน้า ๓๓. ส่วนวนนี้ใช้ "ทุ่งพุกทะเล" *พระพนรัตน์*, หน้า ๔๙. ส่วนวนนี้ใช้ "ทุ่งพุกท" *พระราชหัตถเลขา*, หน้า ๗๗. ส่วนวนนี้ใช้ "ทุ่งพุกเลา"

ในทันที เพราะทรงเชื่อว่าคำทำทายนี้อาจเป็นอุบายให้พระมหาธรรมราชาทรงเลิกทัพก็ได้ พระมหาธรรมราชาจึงทรงให้กองทัพสองทัพไปหยั่งเชิงอยู่ที่เมืองอินทบุรี

ต่อมา ฝ่ายหงสาวดีล้อมกรุงศรีอยุธยาอยู่นานจนเสบียงหมด จึงดำริจะยกทัพกลับ เหล่าแม่ทัพนายกองล้วนเกรงว่าหากยกทัพออกไปทางเหนือแล้วทัพพระมหาธรรมราชาจะดักอยู่ แต่พระเจ้าตะเบงชเวตี้ทรงตัดสินใจจะยกทัพไปทางเหนือเพื่อตีทัพพระมหาธรรมราชาซึ่งเสบียงและให้ทัพพระมหาอุปราชาคอยระวังด้านหลังไว้เพราะเกรงอยุธยาจะไล่ตีกระหนาบด้านหลัง

ทางฝ่ายอยุธยา สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชทรงเข้าใจผิดว่าทัพหงสาวดีจะล่าทัพไปทางด้านพระเจดีย์สามองค์ที่อยุธยา ก็ให้พระเจ้าลูกเธอสมเด็จพระรามศวรและพระมหินทรนำทัพไปตามตีกระหนาบ เมื่อทราบวาทีกว่าทัพหงสาวดียกขึ้นไปทางเหนือ ทัพพระรามศวรและพระมหินทรราชาธิราชจึงสะกดรอยตามทัพหงสาวดีไปเพื่อจะได้เข้าตีกระหนาบทัพหงสาวดีทั้งสองทางพร้อมกับทัพพระมหาธรรมราชา

เมื่อทัพของพระเจ้าตะเบงชเวตี้ยกมาพบกับทัพหน้าสองทัพที่พระมหาธรรมราชาให้มา ชุ่มอยู่ ทัพหงสาวดีก็ตีทัพพิษณุโลกที่มาหยั่งเชิงแตก ทหารที่รอดชีวิตไปแจ้งพระมหาธรรมราชาว่าค่ายแตกแล้ว พระมหาธรรมราชาจึงทรงให้ยกทัพถอยไปเตรียมดักขุมตีทัพหงสาวดี ฝ่ายทัพพระมหาอุปราชาทงด้านท้ายของทัพหงสาวดีสามารถใช้อุบายล้อมจับสมเด็จพระรามศวรและสมเด็จพระมหินทรราชาไว้ได้ ฝ่ายพระมหาธรรมราชา เมื่อทรงได้ทราบวาทีกว่าฝ่ายหงสาวดีจับพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์ได้ ก็ทรงยกทัพกลับ

อนึ่ง พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐ ให้ข้อมูลที่แตกต่างไปอย่างน่าสนใจว่า ผู้ที่ถูกทัพหงสาวดีล้อมจับได้ในครั้งนี้มิใช่สมเด็จพระรามศวรและสมเด็จพระมหินทรราชา แต่เป็นสมเด็จพระรามศวรและพระมหาธรรมราชา^{๖๐}

เมื่อมีผู้ถูกจับได้ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชจึงต้องทรงส่งช้างพลายศรีมงคลและช้างพลายมงคลทวีปมาแลกตัวกษัตริย์ที่ถูกจับไปกลับมา* ช้างทั้งสองเชือกอาละวาดไล่แทงทหารในทัพหงสาวดี พระเจ้าตะเบงชเวตี้จึงส่งช้างทั้งสองเชือกคืน และทรงยกทัพกลับหงสาวดี

^{๖๐}พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๘, (กรุงเทพฯ : โครงการเลือกสรรหนังสือมหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมราชา, ๒๕๔๗) หน้า ๓๗.

*เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗ ให้รายละเอียดต่างไปว่า ทางฝ่ายกรุงศรีอยุธยาได้ส่งพระยาปราบ และช้างต้นพระยานุภาพไปแลกตัวกษัตริย์ที่ถูกจับคืน

ในเหตุการณ์ครั้งนี้ พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ ตั้งข้อสังเกตว่า กองทัพพม่าล้อมกรุงศรีอยุธยาอยู่นาน แต่ทัพของพระมหาธรรมราชาก็ได้ยกลงมาตีกระหนาบทัพพม่าเลย จนกระทั่งทัพพม่าเข้าสู่เขตเมืองเหนือแล้วจึงเริ่มปะทะกับทัพพระมหาธรรมราชา ตีครั้งนี้น่าจะทำให้พม่าเห็นความสัมพันธ์อันประหลาดระหว่างกรุงศรีอยุธยากับพิษณุโลก^{๒๒}

ในสงครามคราวเสียพระสุริโยทัยนี้ พระมหาธรรมราชาทรงมีบทบาทในฐานะพระมหาอุปราชฝ่ายกรุงศรีอยุธยา ผู้ช่วยต่อต้านข้าศึกเพื่อป้องกันกรุงศรีอยุธยาโดยการยกทัพมาเพื่อตีกระหนาบฝ่ายหงสาวดี แม้พระราชพงศาวดารส่วนใหญ่ยกเว้น พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ จะกล่าวว่า พระมหาธรรมราชาทรงยกทัพมากระหนาบไม่ทันก็ตาม การยกทัพมาช่วยไม่ทันนี้ทำให้นักประวัติศาสตร์ยุคหลังบางท่านตั้งข้อสงสัยเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างกรุงศรีอยุธยากับเมืองพิษณุโลก อย่างไรก็ตาม บทบาทของพระมหาธรรมราชาในพระราชพงศาวดารจะพลิกผันไปเป็นศัตรูกับกรุงศรีอยุธยาอย่างชัดเจนในสงครามครั้งต่อไปคือ สงครามคราวรบกันด้วยเรื่องช้างเผือก

๒.๓.๒.๒ สงครามคราวรบกันด้วยเรื่องช้างเผือก

สงครามครั้งนี้เกิดจากการที่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชทรงได้ช้างเผือกคู่พระบารมีมาถึงเจ็ดช้าง พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองผู้ทรงขึ้นครองราชย์ได้ไม่นาน ได้ทรงทราบก็ส่งพระราชสาส์นมาขอปันช้างเผือกจากฝ่ายกรุงศรีอยุธยา

การที่พระมหากษัตริย์ของสองอาณาจักรต้องแย่งชิงช้างเผือกกันนี้ เป็นเพราะช้างเผือกเป็นสัญลักษณ์ของอำนาจของพระญาจักรพรรดิราชเหนือพระมหากษัตริย์อื่นๆในชมพูทวีปตามแนวคิดแบบไตรภูมิ สงครามครั้งนี้จึงมักเรียกว่า “สงครามช้างเผือก” สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงให้ความเห็นว่า ที่พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองขอช้างเผือกจากกรุงศรีอยุธยานั้น เป็นเพราะริษยาที่มีผู้สรรเสริญบุญญาธิการของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชมากกว่า^{๒๓} ในขณะที่ สุเนตร ชุตินธรานนท์มองว่าการแย่งชิงช้างเผือกเป็นการแย่งชิง “ช้างแก้ว” ซึ่งเป็นสัญลักษณ์แห่งอำนาจในฐานะพระญาจักรพรรดิราช อันเป็นความเชื่อที่ฝังใจของพระมหากษัตริย์ทั้งไทยและพม่า โดยเฉพาะพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองนั้น โปรดช้างเผือก

^{๒๒} พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, พระมหาธรรมราชา กษัตริย์ราช, หน้า ๑๐๙.

^{๒๓} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, หน้า ๒๒-๒๓.

มากเป็นพิเศษจนถึงขั้นโปรดให้ษัตริย์แวนแคว้นใกล้เคียงนำช้างเผือกของตนมาถวาย หากปฏิเสธ พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองก็จะทรงกรีธาทัพไปชิงมาโดยมิได้นึกถึงผลเสียหาอื่น^{๖๔}

รายละเอียดของสงครามครั้งนี้มีดังนี้

ใน พ.ศ.๒๑๐๖ กรุงศรีอยุธยาได้ช้างเผือกมาถึงเจ็ดเชือก เหล่าเสนาพศุภามาด้วยถึงกับถวายพระสมณนามต่อท้ายว่า “สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชพระเจ้าช้างเผือก”^{๖๕} ในขณะที่นั้นทางหงสาวดีพระเจ้าตะเบงชเวตตี้สวรรคต พระมหาอุปราชาได้ขึ้นครองราชย์เป็นพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง ทรงทราบข่าวว่ากรุงศรีอยุธยาได้ช้างเผือกจึงส่งพระราชสาส์นมาขอแบ่งช้างเผือก ๒ เชือก ทางกรุงศรีอยุธยาไม่ยอมส่งให้ พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองจึงทรงยกทัพมาตีกรุงศรีอยุธยา^{๖๖}

ในศึกครั้งนี้ ทัพหงสาวดียกมาทางเหนือคือด่านแม่ละเมา (แม่ละเมา) จนมาประชิดเมืองพิษณุโลกซึ่งพระมหาธรรมราชาทรงครองอยู่ จะเห็นได้ว่าในครั้งนี้นพระมหาธรรมราชาทรงมีบทบาทสำคัญคือ จะต้องยันทัพพม่าไว้มิให้ผ่านพิษณุโลก ซึ่งเป็นเมืองหน้าด่านเข้าไปถึงกรุงศรีอยุธยาได้ ต่างจากในสงครามครั้งก่อน ซึ่งพระมหาธรรมราชาทรงทำหน้าที่ยกทัพไปช่วยเท่านั้น บทบาทของพระมหาธรรมราชาในตอนนี้จึงสำคัญและถูกยกไปศึกษาในประวัติศาสตร์ และมีผู้นำไปเสนอในวรรณกรรมเป็นอย่างมาก พงศาวดารกล่าวถึงเหตุการณ์ตอนนี้ไว้โดยละเอียดดังนี้

เมื่อทัพหงสาวดีมาประชิดเมือง พระมหาธรรมราชาทรงให้ม้าเร็วไปแจ้งข่าวทางกรุงศรีอยุธยาให้ยกทัพมาช่วย แล้วอพยพประชาชนเข้าในกำแพงเมืองและจัดการป้องกันเมืองไว้ ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองเมื่อล้อมเมืองพิษณุโลกไว้ได้แล้วก็ส่งพระราชสาส์นไปเชิญพระมหาธรรมราชาออกมาเข้าเฝ้าเพื่อเจรจาความเมือง พระมหาธรรมราชาทรงบายเบี่ยงว่าแผ่นดินนี้เป็นของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช มิบังควรที่พระมหาธรรมราชาจะไปเฝ้าแทน พระ

^{๖๔}สุเนตร ชุตินธรานนท์, พม่ารบไทย: ว่าด้วยการสงครามระหว่างไทยกับพม่า, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๗), หน้า ๑๐๓ - ๑๔๑.

^{๖๕}ช้างเผือก เป็นหนึ่งในสัญลักษณ์ประจำพระองค์ของพระมหากษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ ๗ อย่าง ที่กล่าวไว้ในไตรภูมิอภินิหารได้แก่ จักรแก้ว ช้างแก้ว ม้าแก้ว ดวงแก้ว นางแก้ว ขุนคลังแก้ว และลูกแก้ว ดูรายละเอียดใน ไตรภูมิพระร่วง หรือ ไตรภูมิอภินิหาร, พิมพ์ครั้งที่ ๘ (กรุงเทพฯ: บรรณาคาร, ๒๕๔๓), หน้า ๙๕-๑๔๔ ในพงศาวดารให้รายละเอียดแตกต่างกันคือ ไม่มี ลูกแก้ว แต่มี ขุนพลแก้ว แทน

^{๖๖}จักรพรรดิพงศ, หน้า ๕๖๗. พันจันทนมาศ, หน้า ๖๔. บริติชมิวเซียม, หน้า ๔๐. พระพนรัตน์, หน้า ๖๓. พระราชหัตถเลขา, หน้า ๘๒.

เจ้าหญิงสาวตีบุเรงนองยืนกรานและขู่ว่าจะยกทัพเข้าตีเมือง พระมหาธรรมราชาจึงทรงนิมนต์พระสงฆ์ออกไปฟังความแทน พระเจ้าหญิงสาวตีบุเรงนองให้พระสงฆ์ไปดูกองดินที่ฝ่ายหญิงสาวตีบุเรงนองขุดล้อมเมืองและขู่ว่าจะสามารถโยนดินเหล่านี้เข้าไปถมเมืองได้ในนาฬิกาเดียว เมื่อพระมหาธรรมราชาทราบก็ทรงเข้าสวามีภักดีต่อพระเจ้าหญิงสาวตีบุเรงนอง โดยให้เหตุผลว่าทางกรุงศรีอยุธยายกทัพมาช่วยเหลือมีต้นทุนการ อีกทั้งฝ่ายหญิงสาวตีบุเรงนองก็มีแสนยานุภาพมาก หากจะสู้บ้านเมืองและไพร่พลรวมถึงราษฎรก็จะเสียหายมาก "...เราคอยทัพกรุงเทพมหานครข้าพ้นกำหนดอยู่แล้วก็ไม่ยกขึ้นมา อันศึกพระเจ้าหญิงสาวตีบุเรงนองครั้งนี้เป็นอันมาก เสียงพลเสียงช้างเสียงม้าดังเกิดลมพายุใหญ่ เห็นเหลือกำลังเรานัก ถ้าเรามีออกไปพระเจ้าหญิงสาวตีบุเรงนองก็จะให้ทหารเข้าหักเอาเหยียบเมือง สมณชีพราหมณ์อาณาจักรจะมาถึงพินาศนิพพานสิ้น ทั้งพระพุทธศาสนาก็จะเศร้าหมอง ตูมิควรเลย จำเราจะออกไปถึงสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชพระเจ้าช้างเผือก จะทรงพิโรธประการใดก็ดี ก็ตายแต่ตัวแต่จะแลกเอาชีวิตสัตว์ให้รอดไว้"^{๖๓} เมืองพิษณุโลกจึงเสียแก่หญิงสาวตีบุเรงนองตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

อย่างไรก็ดี ใน พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับวันวลิต ได้ให้รายละเอียดเหตุการณ์ตอนนี้อย่างแตกต่างไปจากพงศาวดารที่นำมาศึกษาทั้งหมด รวมถึงบทบาทของพระมหาธรรมราชาที่แปลกจากประวัติศาสตร์นิพนธ์อื่นเป็นพิเศษด้วย กล่าวคือ ให้เหตุผลที่พิษณุโลกเสียแก่หญิงสาวตีบุเรงนองเป็นเพราะพระมหาธรรมราชาจะให้พม่ามาตีกรุงศรีอยุธยา กล่าวคือ อธิบายว่าพระมหาธรรมราชาและพระวิสุทธิกษัตริย์ทรงทะเลาะเบาะแว้งกันบ่อยครั้งเนื่องจากความแตกต่างด้านฐานะ ถึงขั้นว่าพระมหาธรรมราชาได้ตีศีรษะพระวิสุทธิกษัตริย์แตก พระวิสุทธิกษัตริย์จึงทรงใช้ผ้าซับพระโลหิตส่งไปยังกรุงศรีอยุธยาพร้อมกับพระราชสาส์นทูลฟ้อง ทำให้สมเด็จพระมหาจักรพรรดิพิโรธและยกทัพมาตีพิษณุโลก พระมหาธรรมราชาจึงทรงหนีไปพึ่งพระเจ้าหญิงสาวตีบุเรงนอง และยุให้พระเจ้าหญิงสาวตีบุเรงนองก่อสร้างกำแพงเมือง^{๖๔}

ไม่ว่าความจริงจะเป็นอย่างไร พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับวันวลิต ก็ได้ให้ภาพของพระมหาธรรมราชาในฐานะผู้คิดร้ายต่อกรุงศรีอยุธยาเพื่อการแก้แค้น คือเป็นภาพของ "ผู้ร้าย" อย่างชัดเจน ถึงแม้จะเป็นข้อมูลที่แปลกจากพงศาวดารอื่น แต่จากการสำรวจพบว่ามีวรรณกรรมที่นำข้อมูลบางส่วนจากพงศาวดารฉบับวันวลิตนี้ไปใช้ด้วย เช่น นวนิยายเรื่อง กษัตริยา ของ

^{๖๓} จักรพรรดิพงศ์, หน้า ๕๗๕. พันจันทนุมาศ, หน้า ๗๑. บริติชมิวเซียม, หน้า ๔๓. พระพนรัตน์, หน้า ๗๐-๗๑. พระราชหัตถเลขา, หน้า ๘๕.

^{๖๔} สุจิตต์ วงศ์เทศ (บรรณาธิการ), พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับวันวลิต พ.ศ. ๒๕๒๒, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๕๘), หน้า ๕๓-๕๔.

ทมยันตี กล่าวถึงเหตุการณ์ที่พระมหาธรรมราชาทำพระเศียรพระวิสุทธิกษัตริย์แตก จึงควรจะศึกษาข้อมูลดังกล่าวร่วมด้วย

แม้ว่านักประวัติศาสตร์ในยุคหลังจะไม่เชื่อข้อมูลใน พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับวันวลิต ทั้งหมด แต่มักนิยมนำข้อมูลมาพิจารณา เช่นมองว่า เรื่องเล่านี้สะท้อนความเข้าใจเรื่องความแตกแยกระหว่างกรุงศรีอยุธยากับพิษณุโลกในมุมมองแบบชาวบ้าน หรือใช้ตรวจสอบข้อมูลกับพงศาวดารและคำบอกเล่าอื่น เช่น ใน ชุณหางอยุธยา ของมานพ ถาวรวัฒน์สกุล ใช้เพื่อตรวจสอบว่า ออกญาพิษณุโลกเป็นบุคคลเดียวกับขุนพิเรนทรเทพหรือไม่ ใน พระสุพรรณกัลยา จากตำนานสู่หน้าประวัติศาสตร์ ของ สุนทร ชุตินทรานนท์ ใช้ตรวจสอบคำบอกเล่าเกี่ยวกับพระสุพรรณกัลยา ซึ่งไม่ปรากฏในพระราชพงศาวดาร

หลังจากเสียเมืองพิษณุโลกแล้ว พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองโปรดให้พระมหาธรรมราชาทรงเข้าร่วมทัพหลวงของหงสาวดีที่จะยกเข้าตีกรุงศรีอยุธยา มาตั้งมั่นอยู่ที่เมืองนครสวรรค์ พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองทรงตรัสถามพระมหาธรรมราชาว่ามีผู้ทัดทานมิให้สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชทรงส่งข้างเฝือกให้พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองบ้างหรือไม่ พระมหาธรรมราชาจึงทูลว่า พระราเมศวร พระสุนทรสงคราม และพระยาจักรีได้ทูลทัดทานไว้ ทั้งยังอาสาจะป้องกันเมืองไว้ให้หากพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองยกทัพเข้ามา พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองทรงพิโรธบุคคลทั้งสาม จึงทรงยกทัพหลวงเข้าล้อมกรุงศรีอยุธยา เมื่อทัพหงสาวดีล้อมกรุงศรีอยุธยาได้เจ็ดวัน มิเห็นผู้ใดออกมาต่อสู้ พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองก็ส่งพระราชสาส์นไปเชิญเสด็จสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชออกมาเจรจาความเมือง สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชก็ทรงยอมเจรจาด้วยเหตุผลเดียวกับพระมหาธรรมราชาเมื่อครั้งเสียเมืองพิษณุโลก คือเกรงแสนยานุภาพของทัพบุเรงนองจะทำลายไพร่พล ประชาชนและพระศาสนา

ในที่สุดสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชก็ทรงส่งข้างเฝือกให้พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองที่ทรงขอข้างเฝือกเพิ่มจากเดิมเป็นสี่เชือก รวมถึงขอตัวพระราเมศวร พระสุนทรสงคราม และพระยาจักรีกลับไปหงสาวดีด้วย เมื่อได้ข้างเฝือกและตัวประกันอย่างที่ต้องการแล้ว พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองก็ทรงยกทัพกลับ โดยที่พระมหาธรรมราชาทรงยกทัพไปส่งเสด็จถึงเมืองกำแพงเพชร

จะเห็นว่า ในพระราชพงศาวดาร พระมหาธรรมราชาทรงยอมสวามิภักดิ์ต่อพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองเพราะสถานการณ์บีบบังคับ เหตุการณ์นี้นำไปสู่ความขัดแย้งระหว่างพิษณุโลกและกรุงศรีอยุธยาที่ทวีความรุนแรงขึ้นเรื่อยๆหลังจากสมเด็จพระมหินทราธิราชทรง

ขึ้นครองราชย์ พระราชพงศาวดารเสนอความขัดแย้งนี้อย่างชัดเจนผ่านศึกะหว่างพระมหา
 ธรรมราชาแห่งพิษณุโลก สมเด็จพระชัยราชาธิราชแห่งกรุงศรีสัตนาคณหุด และสมเด็จพระ
 มหินทราชาธิราชแห่งกรุงศรีอยุธยา ดังจะกล่าวต่อไป

๒.๓.๒.๓ สงครามคราวเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พระเจ้าหงสาวดี

หลังจากพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองทรงเลิกทัพกลับไปยังกรุงหงสาวดีแล้ว ปรากฏ
 เหตุการณ์หลายอย่างที่สะท้อนความแตกแยกระหว่างกรุงศรีอยุธยากับพิษณุโลก ควบคู่ไปกับ
 สัมพันธไมตรีที่เจริญรุ่งเรืองขึ้นของพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองและพระมหาธรรมราชา ซึ่งเป็น
 ชนวนสำคัญของสงครามเสียกรุงศรีอยุธยาในเวลาต่อมา ดังจะเสนอต่อไปนี้

ใน พ.ศ.๒๑๐๗ พระเจ้าเชียงใหม่เมกุฎี ทรงสมคบกับพระยานครลำปาง พระยาแพร์
 พระยาน่านและพระยาเชียงแสนแข็งเมืองต่อหงสาวดี พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองจึงทรงยกทัพไป
 ปราบ ในครั้งนั้นพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองทรงให้พระมหาธรรมราชายกทัพโดยเสด็จไปช่วยรบ
 ด้วย แต่สามารถจับขุนนางที่กบฏได้เพียงคนเดียวคือพระยาเชียงแสน ขุนนางคนอื่นๆหนีไปพึ่ง
 บารมีพระไชยเชษฐาธิราช พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคณหุด พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองทรงให้พระมหา
 อูปราชาเสด็จไปตีกรุงศรีสัตนาคณหุดแทนพระองค์ สมเด็จพระมหาอูปราชาทรงตีเมือง
 ศรีสัตนาคณหุดได้ แต่พระไชยเชษฐาธิราชทรงหลบหนีไปได้ พระมหาอูปราชาจึงทรงยกทัพกลับ

ต่อมา พระมเหสีของสมเด็จพระไชยเชษฐาธิราชถูกพม่ากวาดต้อนไปหมด พระองค์จึง
 ส่งพระราชสาส์นมายังกรุงศรีอยุธยาเพื่อขอพระเทพกษัตริย์ผู้ทรงเป็นพระราชธิดาในสมเด็จพระ
 มหาจักรพรรดิราชาธิราชและสมเด็จพระสุริโยทัยไปเป็นพระมเหสี สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ
 ราชาธิราชทรงปรึกษามุขมนตรีแล้วทรงดำริว่าควรจะผูกสัมพันธ์กับกรุงศรีสัตนาคณหุดเพื่อ
 ถ่วงดุลอำนาจกับหงสาวดี "...กรุงพระมหานครศรีอยุธยากับกรุงหงสาวดีก็เป็นอริชอกข้ำ ดุจ
 วัณโรคอันมีในพระทรวง จะรักษาเป็นอันยาก และพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคณหุดก็เป็นกรุงกษัตริย์
 อันใหญ่ ได้มีพระราชสาส์นนอบน้อมมาแล้ว ควรที่ทรงพระราชกรุณาพระราชทานให้ จะได้เป็น
 พระราชสัมพันธ์มิตรไมตรี เกลือกมีราชการงานสงครามภายหลังจะได้เป็นมหากำลังยุทธนา
 การ"^{๒๕} สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชจึงทรงส่งพระราชสาส์นตอบรับ และ กรุง
 ศรีสัตนาคณหุดก็แต่งตั้งทูตมารับพระเทพกษัตริย์ แต่พระเทพกษัตริย์ทรงประชวร จึงไม่
 สามารถเสด็จไปได้ แต่กรุงศรีอยุธยาเกรงว่าจะเป็นการผิดคำสัตย์ จึงได้ส่งพระแก้วฟ้า พระราช

^{๒๕} จักรพรรดิพงศ์, หน้า ๕๘๔-๕๘๕. พันจันทนุมาศ, หน้า ๘๐-๘๑. บริติชมิวเซียม, หน้า ๔๗. พระพนรัตน์, หน้า ๘๐.
 พระราชหัตถเลขา, หน้า ๘๗.

ธิดาให้ไปแทน เมื่อพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคณหุตทราบก็ไม่ยอมรับพระแก้วฟ้าไว้ เพราะต้องการอภิเษกกับพระเทพกษัตริย์ ผู้เป็นพระราชธิดาของพระสุริโยทัยผู้ทรง “เสียดพระชนม์แทนพระสวามีกับคอช้าง เป็นตระกูลวงศ์กตัญญูอันประเสริฐ”^{๗๐} ดังนั้น ในปีถัดมา สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชจึงทรงส่งพระเทพกษัตริย์ไปถวายพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคณหุต

ฝ่ายพระมหาธรรมราชา เมื่อทรงได้ทราบเรื่องพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคณหุตขอพระเทพกษัตริย์สำเร็จก็ทรงส่งหนังสือไปแจ้งพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองจึงทรงส่งคนมาชิงตัวพระเทพกษัตริย์ไป พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคณหุตพิโรธว่าพระมหาธรรมราชาเป็นต้นเหตุจึงเตรียมทัพจะไปตีพิษณุโลก เมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชทราบก็ทรงห้ามไว้ มีข้อสังเกตว่า การที่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชทรงห้ามพระไชยเชษฐาธิราชมิให้ไปตีพิษณุโลกแม้ว่ากรุงศรีอยุธยาและพิษณุโลกจะเสียพระราชไมตรีต่อกันแล้วนั้น สะท้อนความสำคัญของพระมหาธรรมราชา รวมถึงความสัมพันธ์อันดีของพระมหาธรรมราชาและสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชอย่างชัดเจน

ต่อมา สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชโปรดให้พระเจ้าลูกเธอสมเด็จพระมหินทราชาธิราชขึ้นครองราชย์ ณ กรุงศรีอยุธยาแทนพระองค์ เมื่อสมเด็จพระมหินทราชาธิราชขึ้นครองราชย์ ก็ทรงไม่พอพระทัยที่พระมหาธรรมราชามีอำนาจในหัวเมืองทางเหนือ ซึ่งกระทบต่อกรุงศรีอยุธยาเพราะพระมหาธรรมราชาทรงมีอำนาจสั่งการหัวเมืองทางเหนือทั้งหมดโดยอาศัยอำนาจของพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองคุ้มครอง และสมเด็จพระมหินทราชาธิราชต้องทรงกระทำตามราชการที่พระมหาธรรมราชาสั่งทั้ง ๆ ที่สมเด็จพระมหินทราชาธิราชทรงเป็นพระมหากษัตริย์ สมเด็จพระมหินทราชาธิราชจึงทรงชักชวนให้กรุงศรีสัตนาคณหุตไปตีเมืองพิษณุโลก พระมหาธรรมราชาไม่ทราบว่างกรุงศรีอยุธยาและกรุงศรีสัตนาคณหุตร่วมมือกันก็ส่งพระราชสาส์นไปแจ้งแก่สมเด็จพระมหินทราชาธิราชให้ส่งทัพจากกรุงศรีอยุธยาไปช่วย สมเด็จพระมหินทราชาธิราชทรงให้พระยาท้ายน้ำและพระยาสีหราชเดโชยกทัพไปช่วย แต่ได้กำชับแผนการว่าให้จับตัวพระมหาธรรมราชาให้ได้ แต่พระยาสีหราชเดโชกลับทูลแผนการนั้นแก่พระมหาธรรมราชา พระมหาธรรมราชาจึงทรงส่งพระราชสาส์นไปแจ้งแก่พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง

เมื่อทัพศรีสัตนาคณหุตมาล้อมเมืองพิษณุโลกแล้ว สมเด็จพระมหินทราชาธิราชก็ทรงยกทัพเรือออกจากกรุงศรีอยุธยาทำที่ว่าจะไปช่วยป้องกันเมืองพิษณุโลก พระมหาธรรมราชาทรงทราบความนัยก็ไม่ยอมให้เข้าเมือง ทั้งยังปล่อยแพไม้ไผ่ที่จุดไฟไหลตามน้ำไปทำลายทัพเรือ

^{๗๐}จักรพรรดิพงศ., หน้า ๔๘๖. พันจันทนมาศ, หน้า ๘๒. บริติชมิวเซียม, หน้า ๔๘. พระพนรัตน์, หน้า ๘๑. พระราชหัตถเลขา, หน้า ๙๐.

ของสมเด็จพระมหินทราธิราช นอกจากนี้พระมหาธรรมราชายังทรงบัญชาการให้ตีทัพหน้าของกรุงศรีสัตนาคณหุดแตกพ่ายไป สงครามครั้งนี้ชี้ให้เห็นว่า ความสัมพันธ์ระหว่างกรุงศรีอยุธยา กับพิษณุโลกนั้นแตกหักลงอย่างเปิดเผยนับตั้งแต่รัชสมัยของสมเด็จพระมหินทราธิราช

ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองทรงทราบข่าวศึกเมืองพิษณุโลก ก็ส่งทัพพระยาฤกษาม และพระยาเสื่อหาญมาช่วย ฝ่ายกรุงศรีอยุธยาและกรุงศรีสัตนาคณหุดทราบดังนั้นก็ยกทัพกลับ พระยาฤกษามและพระยาเสื่อหาญมีฟังคำทัดทานของพระมหาธรรมราชา ยกทัพตามไปตีทัพศรีสัตนาคณหุด แต่ก็พ่ายแพ้กลับมายังเมืองพิษณุโลก

สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชทรงสละราชสมบัติ* และนำข้าราชการบริวารจำนวนมากออกผนวช พระมหาธรรมราชาทรงตระหนักว่าสมเด็จพระมหินทราธิราชทรงมีอำนาจเป็นพระมหากษัตริย์เต็มทีก็ทูลขอพระยารามผู้เป็นตัวการสำคัญที่ติดต่อกับการให้พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคณหุดมาตีเมืองพิษณุโลก มาปกครองเมืองพิชัยซึ่งว่างอยู่ พระยารามไม่ยอม และทูลสมเด็จพระมหินทราธิราชว่าพระมหาธรรมราชาทรงอยู่ฝ่ายหงสาวดีแล้ว ไม่ควรทำตามรับสั่งซึ่งจะทำให้พระยารามไม่สามารถช่วยปกป้องกรุงศรีอยุธยาไว้ได้ สมเด็จพระมหินทราธิราชทรงเห็นด้วย จึงมิได้ส่งพระยารามไปเมืองพิชัย แล้วก็พากันไปทูลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชผู้ทรงผนวชอยู่ให้ลาผนวชเพื่อช่วยรักษาอาณาจักรอยุธยาไว้จากหงสาวดีและพิษณุโลกซึ่งร่วมมือกัน สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชจึงทรงลาผนวชและกลับมาเป็นพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาอีกครั้ง

ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองทรงพิโรธพระยาฤกษามและพระยาเสื่อหาญที่พ่ายแพ้กลับมา พระมหาธรรมราชาจึงพาสมเด็จพระนเรศวรพระราชบุตรขึ้นไปขอภัยโทษให้พระยาทั้งสอง พระเจ้าหงสาวดีก็ทรงอภัยโทษให้ ความตอนนี้แสดงถึงสัมพันธ์ไมตรีอันดีระหว่างพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองกับพระมหาธรรมราชาเป็นอย่างมาก พงศาวดารถึงกับเน้นว่า “...พระเจ้าหงสาวดีตรัสว่ามันทั้งสองนี้โทษถึงตายอยู่แล้ว แต่พระน้องเจ้าเราได้ขึ้นมาขอแล้วเรายกโทษให้พระมหาธรรมราชาภิโสมนัสรักใคร่ในพระเจ้าหงสาวดีเป็นอันมาก”^{๗๖} เมื่อพิจารณาเหตุการณ์

*สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเห็นว่า สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชน่าจะออกผนวชเพราะทรงรู้สึกอภัยต่อคสฺสในเหตุการณ์ที่เสียดพระเทพกษัตริย์ และทรงให้ความเห็นต่อไปอีกว่า การสละราชสมบัติครั้งนี้ น่าจะเป็นเหตุให้พระมหาธรรมราชาทรงคลายความยำเกรงกรุงศรีอยุธยา เพราะสมเด็จพระมหินทราธิราชทรงอยู่ในฐานะพระภิกษุ ดูรายละเอียดใน ไทยรบพม่า, หน้า ๓๗.

^{๗๖} จักรพรรดิพงศ., หน้า ๕๗๖. พันจันทนุมาศ, หน้า ๙๑-๙๒. บริติชมิวเซียม, หน้า ๕๓. พระพนรัตน์, หน้า ๙๑. พระราชหัตถเลขา, หน้า ๙๔.

ตอนนี้ประกอบกับการสูญเสียสัมพันธไมตรีระหว่างกรุงศรีอยุธยากับหงสาวดี ก็เห็นได้ชัดว่า ตั้งแต่บัดนี้ไป พระมหาธรรมราชาจะทรงฝึกฝึต่อฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองอย่างชัดเจน

ในขณะที่พระมหาธรรมราชาเสด็จไปยังหงสาวดีนั้น สมเด็จพระมหินทราธิราชและสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชทรงเห็นพ้องกันทั้งสองพระองค์ว่า ควรจะไปรับพระวิสุทธิกษัตริย์และพระราชันดดา (คือพระเอกาทศรถ) มาที่กรุงศรีอยุธยาเสียก่อน เพราะพระมหาธรรมราชาทรงใฝ่ใจในพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองแล้ว หากมีการต่อสู้กัน กรุงศรีอยุธยาจะไม่หวังพะวงว่ากษัตริย์ฝ่ายตนยังอยู่ในพิษณุโลก สมเด็จพระมหินทราธิราชจึงทรงยกทัพเรือเสด็จโดยชลมารคไปรับพระวิสุทธิกษัตริย์และพระเอกาทศรถมายังกรุงศรีอยุธยา

ฝ่ายพระมหาธรรมราชา เมื่อได้ทราบข่าวพระมเหสีและพระราชโอรสถูกพาตัวไป กรุงศรีอยุธยาก็ตกพระทัย จึงทูลพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองทรงกริ้วมาก จึงเตรียมการจะยกทัพไปตีกรุงศรีอยุธยา

ดังนั้น พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองจึงทรงรวบรวมกองทัพ รวมทั้งทัพพระมหาธรรมราชาเสด็จมาตีกรุงศรีอยุธยาที่ตั้งล้อมกรุงศรีอยุธยาอยู่ โดยใช้วิธีลอบขุดอุโมงค์ดินเข้าใกล้ประตูเมืองไปเรื่อยๆ จนในที่สุดก็สามารถตั้งค่ายล้อมกรุงศรีอยุธยาได้ ณ บริเวณคูเมือง จากนั้น พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองทรงพระดำริว่ากรุงศรีอยุธยามีขนาดใหญ่โตและมีคูเมืองเป็นน้ำล้อมรอบ คงจะตีได้ยาก จึงจะมีเร่งปืนกำแพงขึ้นปล้นเมือง แต่คงจะใช้เวลานานเป็นปีจึงจะตีกรุงศรีอยุธยาได้ แล้วจึงสั่งให้บรรดาแม่ทัพนายกองจัดแจงหาเสบียงให้เพียงพอสำหรับหนึ่งปี ในขณะที่นั้น สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชอยู่ในกรุงศรีอยุธยาก็ประชวรและเสด็จสวรรคต พงศาวดารกล่าวไว้ว่า สมเด็จพระมหินทราธิราชทรงมีเอาพระทัยใส่การศึกษา “สมเด็จพระมหินทราธิราชพระเจ้าแผ่นดินก็มีเอาพระทัยลงในการสงคราม ละให้แต่มุขมนตรีทั้งหลายรพฟุ้ง”^{๗๖} โดยพระยารามนำไพร่พลกรุงศรีอยุธยาต่อสู้ป้องกันเมืองอย่างสุดความสามารถ ทำให้พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองไม่สามารถตีเมืองได้ จึงทรงวางแผนตัดกำลังฝ่ายกรุงศรีอยุธยาโดยขอตัวพระยารามจากฝ่ายกรุงศรีอยุธยา พระมหาธรรมราชาจึงทรงส่งข้าหลวงให้ลอบส่งหนังสือไปถึงพระวิสุทธิกษัตริย์ที่อยู่ในเมืองให้ไปถวายสมเด็จพระมหินทราธิราช มีใจความให้นำตัวพระยารามออกมาถวายเพื่อสงบศึก แต่เมื่อฝ่ายอยุธยาถวายตัวพระยารามแล้ว พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองก็ทรงทำอุบายมียอมหย่าศึก กลับวางแผนจะสู้รบเพื่อตีเมืองต่อไป ฝ่ายกรุงศรีอยุธยาจึงเกณฑ์ทัพเตรียมต่อสู้

^{๗๖} จักรพรรดิพงศ., หน้า ๖๑๖. พันจันทนมาศ, หน้า ๑๐๑. บริติชมิวเซียม, หน้า ๕๗. พระพนรัตน์, หน้า ๑๐๐. พระราชหัตถเลขา, หน้า ๕๗.

เมื่อพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองทรงดำริจะเข้าปล้นกรุงศรีอยุธยา พระมหาธรรมราชาทรงของดไว้ และอาสาเข้าเมืองมาเจรจากับกรุงศรีอยุธยา พระมหาเทพผู้เฝ้าป้อมทางเข้ากรุงศรีอยุธยาเห็นพระมหาธรรมราชานั่งเสด็จมาร้องบอกว่าจะมาระงับการแผ่นดินก็ไม่ไว้ใจ และยิงปืนไล่ พระมหาธรรมราชาจึงมิสามารถเจรจาความเมืองได้สำเร็จ ต่อมาทัพกรุงศรีสัตนาคณหุตยกลงมาเพื่อตีกระหนาบทัพหงสาวดี พระมหาธรรมราชาทราบจึงทูลแก่พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองจึงออกอุบายปลอมตราราชสีห์ลวงให้ทัพกรุงศรีสัตนาคณหุตยกไปสระบุรีและถูกทัพพระมหาอุปราชาของหงสาวดีตีแตกพ่ายไป

เมื่อไม่สามารถตีกรุงศรีอยุธยาได้ พระมหาธรรมราชาจึงทรงวางแผนให้พระยาจักรีทำอุบายเข้าไปในกรุงศรีอยุธยาเพื่อตีกรุงศรีอยุธยาให้ได้ พงศาวดารเขียนให้พระมหาธรรมราชาทรงอ้างความสัมพันธ์ระหว่างพระองค์เองกับพระยาจักรีว่าเป็นข้าแผ่นดินของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชมาด้วยกัน ครั้นนี้จึงสมควรทำความชอบแก่พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองด้วยกันอีกครั้ง^{๗๓} พระยาจักรีเห็นพ้องด้วย จึงแสวงหาที่หนีจากทัพหงสาวดีเข้ามาในกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระมหินทราธิราชจึงทรงแต่งตั้งพระยาจักรีให้เป็นแม่ทัพ พระยาจักรีได้จัดแจงตัดกำลังทัพกรุงศรีอยุธยาโดยหาเรื่องลงโทษแม่ทัพนายกองที่เข้มแข็ง สลับทหารกับพลเรือนจนทัพกรุงศรีอยุธยาต้อยกำลังลง แล้วจึงส่งสัญญาณให้ทัพหงสาวดีเข้าตีกรุงศรีอยุธยา และในที่สุดทัพหงสาวดีก็เข้าเมืองได้ และเสียกรุงศรีอยุธยาแก่หงสาวดีเมื่อ พ.ศ.๒๑๑๒ พระมหาธรรมราชานำตัวสมเด็จพระมหินทราธิราชไปถวายพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองจึงทรงดำรินำตัวสมเด็จพระมหินทราธิราชไปกรุงหงสาวดีด้วย แล้วจะให้พระมหาธรรมราชาเป็นพระมหากษัตริย์ครองกรุงศรีอยุธยาแทน

ในการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งนี้ *สังคิตยวงศ์* และ *คำให้การขุนหลวงหาวัด* ยังระบุว่าพระมหาธรรมราชาทรงถวายพระราชธิดาคือ พระสุพรรณเทวี หรือสมเด็จพระสุพรรณกัลยา และพระราชโอรส คือพระนเรศวรแก่พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง และเมื่อได้โอกาส พระนเรศวรก็ทรงหนีจากหงสาวดีมายังกรุงศรีอยุธยาในภายหลัง^{๗๔}

^{๗๓}จักรพรรดิพงศ., หน้า ๖๒๒. พันจันทนุมาศ, หน้า ๑๑๕. *บริติชมิวเซียม*, หน้า ๖๔. *พระพนรัตน์*, หน้า ๑๑๔-๑๑๕. *พระราชหัตถเลขา*, หน้า ๑๐๓.

^{๗๔}เรื่องราวเกี่ยวกับพระสุพรรณกัลยา และการถวายสมเด็จพระนเรศวรมหาราชและพระสุพรรณกัลยาให้แก่พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองนี้ ไม่ปรากฏในพระราชพงศาวดารเลย กลับปรากฏอยู่เฉพาะในเอกสารประวัติศาสตร์ประเภทคำบอกเล่าและพระราชพงศาวดารพม่าเท่านั้น สันนิษฐานว่าถูกตัดออกกระหว่างชำระพระราชพงศาวดาร ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน *สุนทร ชุตินทรานนท์, พระสุพรรณกัลยา จากตำนานสู่หน้าประวัติศาสตร์*, หน้า ๓-๙. ใน *สังคิตยวงศ์ พงศาวดาร เรื่องสังคายนาวาพระธรรม*

จากที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ จะเห็นได้ว่าในสมัยที่ทรงเป็นพระมหาธรรมราชาครองเมืองพิษณุโลกนั้น บทบาทของพระมหาธรรมราชาในประวัติศาสตร์พลิกผันอย่างรุนแรง จากพระมหาอุปราชที่เข้มแข็งของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิแห่งกรุงศรีอยุธยา กลายเป็นกษัตริย์ผู้พ่ายแพ้และเป็นไพร่พลของฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง ทั้งยังมีบทบาทสำคัญในการวางแผนตัดกำลังกรุงศรีอยุธยาด้วยความพยายามที่เห็นชัดเจนถึงสองครั้ง คือการขอตัวพระยารามและส่งพระยาจักรีเข้าไปเป็นไส้ศึกจนทำให้เสียกรุงในพ.ศ.๒๑๑๒ อย่างไรก็ตาม อย่างไรก็ดี หลังจากนั้นพระมหาธรรมราชาก็ได้ขึ้นครองราชย์เป็นสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช พระสรรเพชญ์ที่ ๑ แห่งกรุงศรีอยุธยา

บทบาทของพระมหาธรรมราชาที่ทรงสวามิภักดิ์ต่อบุเรงนองและเป็นศัตรูกับกรุงศรีอยุธยานั้นเป็นที่สนใจในหมู่นักประวัติศาสตร์เป็นอย่างมาก มีผู้สนใจศึกษาและเสนอความเห็นต่อบทบาทดังกล่าวในแง่มุมต่างๆที่น่าสนใจ เช่น ความคิดเห็นของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความคิดเห็นของธงชัย วินิจจะกุล ความคิดเห็นของมานพ ถาวรวัฒน์สกุล และความคิดเห็นของพิเศษ เจียจันทร์พงษ์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเสนอไว้ในหนังสือ *ไทยรบพม่า* ว่า พระมหาธรรมราชาทรงเสียเมืองพิษณุโลกให้แก่พม่าทั้งๆที่ทรงป้องกันไว้อย่างดี “เป็นสามารถ” แล้ว แต่ถูกพม่าล้อมไว้จนสิ้นเสบียงอาหาร ทั้งยังเกิดไข้ทรพิษขึ้นในเมือง จึงต้องยอมอ่อนน้อมต่อหงสาวดี นอกจากนี้ยังทรงขยายความไว้ในคำอธิบายท้าย *พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา* ว่า พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองพยายามที่จะกดดันฝ่ายกรุงศรีอยุธยาและยุยงให้พระมหาธรรมราชาทรงแตกกับกรุงศรีอยุธยาอยู่ตลอด เพื่อให้ฝ่ายไทยแตกแยกกันเอง เมื่อเกิดเรื่องกับกรุงศรีสัตนาคนหุต พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองจึงทรงได้โอกาสยกทัพหลวงมาตีกรุงศรีอยุธยา จากคำอธิบายนี้ จะเห็นว่าภาพของพระมหาธรรมราชาเป็นภาพของกษัตริย์ผู้หลงผิดเนื่องจากถูกยุยง และไม่รักชาติ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงย้ำภาพดังกล่าวนี้โดยการตั้งข้อสังเกตถึงเหตุการณ์เมื่อเสียกรุงศรีอยุธยาและพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองทรงข่มเหงกรุงศรีอยุธยาว่า

“ที่พระเจ้าหงสาวดีทำอย่างนี้ คิดดูก็มีดีแก่ไทยอยู่บ้าง เมื่อไทยประจักษ์แจ้งการที่พระเจ้าหงสาวดีได้ทำในครั้งนั้นแล้ว ข้าพเจ้าเข้าใจว่าคงรู้สึกมีใจเจ็บแค้นกันทั่วหน้าตลอดจนผู้ที่เคยฝักใฝ่นับถือพระเจ้าหงสาวดี เช่นพระมหาธรรมราชาเป็นต้น จะรู้จักราคาสამคี่และความเป็นอิสรภาพในชาติของตนดีเมื่อคราวนั้น เมื่อได้โอกาสแรกจึงตั้งแข็งเมือง ช่วยกันสู้รบพวกหงสาวดี อดทนแข็งแรงยิ่งกว่าคราวก่อน ๆ จนอิสรภาพของชาวไทยกลับคืนมาได้...”^{๘๔}

จะเห็นว่าจากคำอธิบายของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงยกตัวอย่างพระมหาธรรมราชาเป็นคนไทยที่เคย “หลงผิด” ไปฝักใฝ่พระเจ้าหงสาวดี แสดงให้เห็นว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงมองการสวามิภักดิ์บุเรงนองของพระมหาธรรมราชาว่าเป็นการกระทำที่ไม่ดีที่ทำลาย “อิสรภาพ” ของชาติ

นักประวัติศาสตร์ในยุคหลังได้เสนอความคิดเพิ่มเติมอีกแง่มุมหนึ่งว่า การสวามิภักดิ์ต่อพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองนั้นเป็นการกระทำที่พระมหาธรรมราชาทรงจงใจทำเพื่อกฤษฎางสู่การเป็นพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาตั้งแต่ต้น มานพ ถาวรวัฒน์สกุล เห็นว่า ความขัดแย้งระหว่างพระมหาธรรมราชากับกรุงศรีอยุธยาก่อตัวขึ้นจากการที่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชทรงต้องการกีดกันมิให้พระมหาธรรมราชาเข้ามามีอำนาจในกรุงศรีอยุธยา โดยการพระราชทานรางวัลที่ล้ำค่าอำนาจขุนรวงศาธิราชได้ให้แก่พระมหาธรรมราชาเป็นพิเศษ โดยการให้ไปครองเมืองพิษณุโลก และเปิดโอกาสให้พระมหาธรรมราชาควบคุมหัวเมืองทางเหนือได้ ทำให้การปกครองหัวเมืองทางเหนือแบบกระจายอำนาจต่างคนต่างปกครองแต่ละเมืองเปลี่ยนแปลงไปเป็นการรวมศูนย์อำนาจหัวเมืองทางเหนือทั้งหมดไว้ที่พระมหาธรรมราชาแห่งเมืองพิษณุโลกทั้งหมด พระมหาธรรมราชาจึงทรงมีอำนาจมากอยู่ก่อนแล้ว เมื่อเสียเมืองพิษณุโลกแก่พม่า พระมหาธรรมราชาก็ทรงถือโอกาสใช้อำนาจของพม่าว่าราชการในหัวเมืองทางเหนือทั้งหมด และตั้งพระองค์เองเป็นพระมหากษัตริย์อีกพระองค์หนึ่ง^{๘๖}

มานพชี้ให้เห็นว่า เหตุการณ์ที่พระมหาธรรมราชาทรงช่วยเหลือหงสาวดีทั้งหมด เช่น การช่วยพม่าปราบปรามเมืองเชียงใหม่ การจ้างชาวให้พม่ามาสู้กับทัพศรีสัตนาคนหุต การที่พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองทรงแต่งตั้งพระมหาธรรมราชาเป็นเจ้าฟ้าศรีสรรเพชญ์ เจ้าประเทศราช ล้วนแต่แสดงให้เห็นความพยายามสั่งสมกำลังและอำนาจเพื่อวางรากฐานให้พระองค์เองได้เป็นพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาทั้งสิ้น และเมื่อได้เป็นพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาแล้ว

^{๘๔} พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัดถเลขา, หน้า ๒๘๘.

^{๘๖} มานพ ถาวรวัฒน์สกุล, ขุนนางอยุธยา, หน้า ๒๑๔-๒๑๗.

สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชก็ทรงถือโอกาสย้ายศูนย์อำนาจของพระองค์จากหัวเมืองทางเหนือมายังกรุงศรีอยุธยาเพื่อสถาปนาราชวงศ์ใหม่^{๗๗}

ถึงแม้นักประวัติศาสตร์สองท่านที่กล่าวถึงในข้างต้นจะมองภาพพระมหาธรรมราชาในแง่ไม่ดี แต่นักประวัติศาสตร์บางท่านก็มีความเห็นที่แตกต่างไปว่า แท้จริงแล้วพระมหาธรรมราชาทรงมีสิทธิ์จะสวมมงกุฎต่อพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองโดยที่มิได้เป็นความผิด พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ กล่าวไว้ในหนังสือ พระมหาธรรมราชา กษัตริย์ราช ว่า พระมหาธรรมราชาทรงมีสิทธิธรรมอย่างเต็มที่ที่จะขึ้นครองราชย์เป็นพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา เพราะพระนาม “พระมหาธรรมราชา” นี้สะท้อนสิทธิธรรมของพระมหากษัตริย์ผู้มีอำนาจเหนือแคว้นสุโขทัย ตั้งแต่สมัยสุโขทัย และคลี่คลายมาเป็นพระนามของพระมหากษัตริย์ราชวงศ์สุโขทัยผู้ทรงมีสิทธิ์ในราชบัลลังก์แห่งกรุงศรีอยุธยา พิเศษชี้ให้เห็นว่า การที่พระนามพระมหาธรรมราชาสามารถใช้อ้างสิทธิ์ต่อบัลลังก์กรุงศรีอยุธยานั้นไม่เพียงพอที่จะให้พระมหาธรรมราชาทรงขึ้นครองราชย์เป็นพระมหากษัตริย์ได้ แต่ต้องมีบารมีคืออำนาจและบุญญาธิการมาประกอบด้วย

อย่างไรก็ดี พิเศษเห็นว่าพระมหาธรรมราชาทรงมีบารมีอยู่ในกรุงศรีอยุธยา ตั้งแต่ครั้งที่ทรงเป็นขุนพิเรนทรเทพผู้ก่อการล้มล้างอำนาจของขุนวรวงศาธิราช ประกอบกับที่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชทรงสูญเสียช้างเผือกซึ่งเป็นสัญลักษณ์แห่งอำนาจบารมีให้แก่พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองไป พระมหาธรรมราชาจึงทรงมีพร้อมทั้งสิทธิและบารมีเหนือกว่าสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช และทรงเข้าสวมมงกุฎต่อพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองเพื่ออาศัยอำนาจมาอ้างสิทธิของพระองค์คืน นอกจากนี้ ในสงครามครั้งเสียกรุงศรีอยุธยา เมื่อพระมหาธรรมราชาทรงเข้าร่วมกองทัพของพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองมาตีกรุงศรีอยุธยา ก็คงจะทำให้มีแต่ทหารในสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเท่านั้นที่ต่อสู้ป้องกันเมือง เพราะทหารอื่นน่าจะเข้าใจว่าเป็นศึกชิงอำนาจทางการเมืองระหว่างสองราชวงศ์ การที่พิเศษตั้งข้อสังเกตเช่นนี้ก็เพื่อนำมาพิจารณาการต่อสู้ของราชวงศ์ต่าง ๆ เพื่อมีอำนาจเหนือกรุงศรีอยุธยาราชธานีนั้นเป็นเรื่องปกติที่ราชวงศ์อื่นๆ ได้กระทำมาก่อนจนกระทั่งเป็นเรื่องเคยชิน พระมหาธรรมราชาจึงทรงมีสิทธิ์ที่จะแย่งชิงอำนาจในฐานะพระมหากษัตริย์เช่นเดียวกับที่ราชวงศ์อื่นๆ ทำมาก่อน^{๗๘}

นอกจากนี้ ธงชัย วินิจจะกุล (๒๕๓๓) ยังให้ความเห็นเกี่ยวกับกรณีที่มีผู้มองพระมหาธรรมราชาเป็นผู้ร้ายในประวัติศาสตร์ไทยไว้บทความเรื่อง “ผู้ร้ายในประวัติศาสตร์ไทย กรณีพระมหาธรรมราชา ผู้ร้ายกลับใจ หรือ ถูกใส่ความโดย plot ของนักประวัติศาสตร์” ว่า การ

^{๗๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๗-๒๑๘.

^{๗๘} พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, พระมหาธรรมราชา กษัตริย์ราช.

เสนอบทบาทของพระมหากษัตริย์ในฐานะพระเอกหรือผู้ร้ายนั้นเกิดจากสำนึกทางประวัติศาสตร์ที่แตกต่างกัน ส่งผลให้ประวัติศาสตร์นิพนธ์แต่ละฉบับเสนอประวัติศาสตร์ตอนเดียวกันในแง่มุมที่ต่างกัน

ธงชัยชี้ให้เห็นว่า ผู้เขียนประวัติศาสตร์นิพนธ์มีสำนึกทางประวัติศาสตร์ว่า พิษณุโลก และอยุธยาเป็นส่วนหนึ่งของชาติไทยซึ่งเป็นปึกแผ่นเดียวกัน ความขัดแย้งระหว่างเมืองทั้งสองจึงเป็นการแตกสามัคคี กรุงศรีสัตนาคนหุตและหงสาวดีเป็นพวก “ต่างเมือง” การคบกับพวกต่างเมืองจึงเป็นความผิด นอกจากนี้พงศาวดารเขียนจากมุมมองของฝ่ายอยุธยา เหตุการณ์ตอนเสียกรุงศรีอยุธยาจึงเป็นความพ่ายแพ้ และข้อสังเกตสุดท้ายคือ อยุธยาเป็นฝ่ายดีฝ่ายถูก ส่วนพม่าเป็นฝ่ายผู้ร้าย พระมหากษัตริย์ทรงเข้าฝักใฝ่ฝ่ายพม่าจึงทรงมีฐานะเป็นผู้ร้าย และเมื่อทรงรบกับพม่าในภายหลัง ก็ทรงมีฐานะเป็น “ผู้ร้ายกลับใจ” ธงชัยเน้นว่า พงศาวดารเป็นเพียง “เรื่องเล่า” (narrative) การลำดับเหตุการณ์หรือการสร้าง plot จึงมีผลต่อการสร้างความหมายของเรื่องเล่าโดยรวม และทำให้สำนึกทางประวัติศาสตร์สามประการข้างต้นแทรกเข้าไปในเรื่องเล่าทางประวัติศาสตร์ในพงศาวดารได้

ธงชัยได้สาธิตให้เห็นปรากฏการณ์ดังกล่าวโดยทดลองเสนอโครงเรื่อง (plot) ที่ต่างกันเกี่ยวกับเหตุการณ์ตอนเสียกรุงศรีอยุธยา เช่น โครงเรื่องแบบที่มีปม (conflict) คือบ้านเมืองเกิดยุคเข็ญ นำไปสู่การเสียกรุง และจะมีวีรบุรุษ (เช่น สมเด็จพระนเรศวรมหาราช) เป็นผู้คลี่คลายปมโดยการกอบกู้เอกราช ในโครงเรื่องเช่นนี้ พระมหากษัตริย์จะมีบทบาทเป็น “จำเลย” ที่สร้างปมปัญหาคือการเสียกรุงขึ้น แต่หากสร้างโครงเรื่องของเหตุการณ์เดียวกันให้มีปมขัดแย้งเป็นการแข่งบารมีระหว่างพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองและสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเพื่อชิงความเป็นใหญ่ในชมพูทวีป ตามอุดมคติเรื่องพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชในพระพุทธศาสนา เช่นที่ปรากฏใน *สังคีตยวงส์* เมื่อพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองทรงเป็นพระมหาจักรพรรดิราชา ผู้เป็นเอกราชผู้ยิ่งใหญ่ในชมพูทวีป (เพราะทรงปราบสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชได้) พระมหากษัตริย์จึงทรงวางพระองค์เหมาะสมแล้วที่เข้าสวามิภักดิ์ต่อผู้มีบุญบารมีในทางพุทธศาสนาสูงสุดคือพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง การกระทำเช่นนี้ส่งผลให้พระมหากษัตริย์ผู้ใกล้ชิด อยู่ในฐานะ “ขุนพลแก้ว” ผู้มีคุณสมบัติเป็นนักรบที่ยอดเยี่ยม การที่กรุงศรีอยุธยาโจมตีพระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นขุนพลแก้วผู้เป็นสมบัติของพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง จึงเป็นการทำร้ายพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองโดยตรง จากการสาธิตของธงชัย จะเห็นได้ว่า บทบาท “พระเอก” และ “ผู้ร้าย” ของพระมหากษัตริย์ในประวัติศาสตร์ ถูกกำหนดโดย

สำนักทางประวัติศาสตร์ที่แตกต่างกัน ผ่านทางกลวิธีการเล่าเรื่องที่แตกต่างกันในประวัติศาสตร์นิพนธ์แต่ละฉบับ^{๗๔}

จะเห็นว่า บทบาทของพระมหากษัตริย์ในดอนเสียกรุงศรีอยุธยา เป็นที่สนใจอย่างกว้างขวางในบรรดานักประวัติศาสตร์ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ผู้วิจัยมีข้อสังเกตว่า ไม่ว่าจะจงใจหรือไม่ก็ตาม งานศึกษาบทบาทของพระมหากษัตริย์ในดอนเสียกรุงศรีอยุธยาของนักประวัติศาสตร์นี้มีลักษณะตอบโต้ซึ่งกันและกัน กล่าวคือ งานของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพเสนอภาพพระมหากษัตริย์ในลักษณะ “ผู้ร้ายกลับใจ” และงานของธงชัย วินิจจะกูลก็ได้แย้งความคิดดังกล่าว โดยชี้ให้เห็นบทบาทของสำนักทางประวัติศาสตร์ที่มีผลต่อระบบการสร้างงานประวัติศาสตร์นิพนธ์ที่ส่งผลให้พระมหากษัตริย์ทรงถูกนักประวัติศาสตร์มองว่าเป็นผู้ร้าย นอกจากนี้ งานของ มานพ ภูวนรัตน์สกุล เสนอว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นปรปักษ์ต่อกรุงศรีอยุธยาตั้งแต่ต้น เพราะทรงปรารถนาจะได้บัลลังก์กรุงศรีอยุธยา แล้วงานของพิเศษ เจียจันทร์พงษ์ ก็ตอบโต้ในเชิงอ้างสิทธิธรรมของพระมหากษัตริย์ว่า ทรงมีทั้งสิทธิ์ในราชบัลลังก์กรุงศรีอยุธยาและทั้งสิทธิ์ในการชิงราชบัลลังก์จากราชวงศ์อื่น เมื่อประเด็นเรื่องบทบาทของพระมหากษัตริย์มีข้อสงสัยที่นิยมยกขึ้นมาโต้ตอบกันในวงการศึกษาประวัติศาสตร์อยู่แล้ว จึงทำให้สามารถเข้าใจได้มากขึ้น ว่าลักษณะของเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ในตอนนี้ซึ่งตีความได้หลายอย่าง น่าจะเป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้วรรณกรรมที่เขียนตามหลังงานศึกษาประวัติศาสตร์นิยมยกประเด็นการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๑ นี้มาเสนอในมุมมองที่ต่างกันตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

๒.๓.๓ สมัยที่เป็นสมเด็จพระมหากษัตริย์ราช

ในรัชสมัยของสมเด็จพระมหากษัตริย์ราช นอกจากในพงศาวดารจะกล่าวถึงบทบาทของสมเด็จพระมหากษัตริย์ราชในฐานะพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาแล้ว บุคคลในประวัติศาสตร์อีกบุคคลหนึ่งซึ่งพงศาวดารกล่าวถึงเป็นอย่างมากได้แก่สมเด็จพระนเรศวรมหาราช บทบาทของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชในรัชกาลนี้ค่อยๆโดดเด่นขึ้นจนกระทั่งทรงประกอบวีรกรรมประกาศอิสรภาพและทรงชนะการกระทำยุทธหัตถี บทบาทของสมเด็จพระมหากษัตริย์ราชในรัชกาลของพระองค์เองจึงค่อยๆเปลี่ยนจากบทบาทเด่นในฐานะ

^{๗๔} ธงชัย วินิจจะกูล, “ผู้ร้ายในประวัติศาสตร์ไทย กรณีพระมหากษัตริย์ ผู้ร้ายกลับใจ หรือ ถูกใส่ความโดย plot ของนักประวัติศาสตร์”, หน้า ๑๔๖ – ๑๔๗.

พระมหากษัตริย์ไปเป็นบทบาทของพระราชบิดาผู้สนับสนุนพระราชโอรส จะเลือกยกบทบาทของสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชจากพระราชพงศาวดารมาให้เห็นดังต่อไปนี้

หลังจากพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองทรงปราบดาภิเษกให้พระมหาธรรมราชาขึ้นครองราชย์เป็นสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช พระสรรเพชญ์ที่ ๑ แห่งกรุงศรีอยุธยา ในขณะที่นั้นพระมหาธรรมราชาทรงพระชนมายุ ๕๔ พรรษา หลังจากสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชทรงขึ้นครองราชย์ได้ไม่นาน พระยาละแวก เจ้ากรุงกัมพูชาก็ยกทัพมาตีกรุงศรีอยุธยา โดยเข้าทางเมืองนครนายก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายว่า เหตุที่พระยาละแวกยกทัพมาในครั้งนี้เป็นเพราะทางกรุงศรีอยุธยาถูกพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองทรมานและกวาดต้อนผู้คนไปหมด ทำให้ราชธานีอ่อนแอ พระยาละแวกจึงฉวยโอกาสเข้าซ้ำเติม^{๕๐}

ในการรับศึกครั้งนี้ สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชทรงปรึกษาเสนาอำมาตย์แล้วเห็นว่ากรุงศรีอยุธยายังไม่แข็งแรง มีกำลังพลไม่เต็มที่ ทั้งพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองก็ทรงชนปืนใหญ่ไปหมด จึงควรจะลี้ภัยไปยังพิษณุโลกก่อน สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชจึงทรงเตรียมเคลื่อนพลเรือไปยังเมืองพิษณุโลก อย่างไรก็ดี ในขณะนั้นเจ้าเมืองเพชรบูรณ์ผู้ถูกปลด ได้ตั้งตัวเป็นกบฏเตรียมช่องสุ่มกำลังเพื่อจะปล้นทัพหลวงที่ยกไปพิษณุโลก สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชจึงทรงปรึกษาเหล่าเสนาอีกครั้ง แล้วตกลงเปลี่ยนเป็นตั้งรับอยู่ที่กรุงศรีอยุธยาแทน เนื่องจากเห็นว่าทัพพระยาละแวกยกมาจำนวนไม่มาก และเกรงพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองจะตีเตียน

เมื่อพระยาละแวกยกทัพมาถึงกรุงศรีอยุธยา ทัพสมเด็จพระมหาธรรมราชารวมทั้งทัพหงสาวดีซึ่งล้อมอยู่รอบ ๆ กรุงศรีอยุธยาก็ตีทัพพระยาละแวกพ่ายไป และยิงพระจำปาธิราชซึ่งเป็นกองหน้าตายบนคอช้างอีกด้วย หลังจากยกทัพเข้าปล้นกรุงศรีอยุธยาถึงสามครั้งไม่สำเร็จ พระยาละแวกก็ยกทัพกลับ แต่ได้กวาดต้อนผู้คนในเมืองนครนายกกลับไปด้วย และจากนั้นพระยาละแวกก็ยังยกทัพมาทางบกและทางเรือ กวาดต้อนชาวจันทบูร ชาวระยอง ชาวฉะเชิงเทรา และชวนาเร็ง ไปเป็นจำนวนมาก

ต่อมา สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชทรงให้สมเด็จพระนเรศวรมหาราชเป็นพระมหาอุปราชเสด็จขึ้นไปครองเมืองพิษณุโลก และให้สมเด็จพระเอกาทศรถอยู่ที่กรุงศรีอยุธยา จากนั้นพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองโปรดให้สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชโดยเสด็จไปในกองทัพหงสาวดีเพื่อตีเมืองล้านช้าง สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชทรงให้สมเด็จพระนเรศวรเสด็จด้วย เมื่อ

^{๕๐} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, หน้า ๕๒-๕๓.

ถึงตำบลหนองบัวในเมืองล้านช้าง สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงประชวรทรพิษ พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองจึงทรงอนุญาตให้สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเสด็จกลับกรุงศรีอยุธยาได้

ฝ่ายพระยาละแวกฉวยโอกาสยกทัพเรือมาถึงปากน้ำพระประแดง แล้วกวาดต้อนเอาชาวเมืองธนบุรีและนนทบุรีไปเป็นเชลย สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชจึงทรงให้กองทัพเรือบรรจุกองเรือไปสู้ แต่ทัพกรุงศรีอยุธยาก็พ่ายแพ้ทัพพระยาละแวกและเหล่าแม่ทัพนายกองถูกจับไปได้ พระยาละแวกยกทัพขึ้นมายังกรุงศรีอยุธยาแล้วเข้าปล้นเมือง สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชทรงให้ใช้ปืนใหญ่ยิงเรือพระยาละแวกแล้วส่งทัพเรือไปสู้ ทัพพระยาละแวกจึงพ่ายแพ้กลับไป แต่ก็กวาดต้อนผู้คนกลับไปด้วยเป็นจำนวนมาก

จะเห็นว่าศึกครั้งแรกในรัชสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชนั้น ถึงแม้จะสามารถป้องกันราชธานีไว้ได้ แต่ก็ยังสะท้อนให้เห็นว่ากรุงศรีอยุธยายังมีกำลังคนไม่เข้มแข็งและการป้องกันเมืองยังไม่พร้อม ทั้งยังไม่สามารถรวบรวมกำลังและป้องกันไพร่พลไว้ได้จนมีทั้งผู้คนถูกกวาดต้อนและผู้คนเป็นกบฏ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงตั้งข้อสังเกตว่า เหตุการณ์ครั้งนี้นับเป็นโอกาสให้สมเด็จพระมหาธรรมราชาได้กวาดต้อนคนเข้ามาในเมืองได้โดยสามารถอ้างกับกรุงหงสาวดีได้ว่ากวาดต้อนมาป้องกันกรุงศรีอยุธยา จึงเป็นผลพลอยได้ให้กรุงศรีอยุธยาเข้มแข็งขึ้น

ต่อมา หลังจากศึกพระยาละแวก เกิดกบฏญาณพิเชียรตั้งตัวเป็นผู้มีบุญ ช้องสมผู้คนไว้ สมเด็จพระมหาธรรมราชาจึงส่งทัพพระยาจักรีออกไปจับ แต่พระยาจักรีกลับเสียชีวิตในการสู้รบปะทะกัน เมื่อญาณพิเชียรได้ชัยชนะก็ยกทัพไปจะตีเมืองลพบุรี พระยาศรีราชเดโชซึ่งรับราชโองการสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชไปซ่อมกำแพงเมืองเพชรบุรีก็ต่อสู้ป้องกันเมืองไว้ได้ ทั้งญาณพิเชียรก็ถูกยิงตาย พระราชพงศาวดารเห็นว่า สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชทรงทศพิธราชธรรม จึงมิได้เอาผิดแก่ผู้ร่วมกบฏ แต่ให้สักหมายหมู่เข้ารับราชการเป็นการลงโทษ

เมื่อบ้านเมืองยังไม่เข้มแข็งและมีศัตรูทั้งนอกเมืองและในเมือง สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชจึงต้องทรงจัดการป้องกันกรุงศรีอยุธยาไว้หลายประการ เช่น ขุดลอกคูเมืองให้ลึกกลง สร้างป้อมมหาชัยเพิ่มเติม จัดหาศาสตราวุธเพิ่มเติมจากพ่อค้าชาวต่างชาติ จึงน่าจะทำให้กรุงศรีอยุธยาเข้มแข็งขึ้น มานพ ถาวรวัฒน์สกุล ได้ศึกษาเพิ่มเติมในประเด็นการปรับปรุงกรุงศรีอยุธยา โดยเฉพาะระบบขุนนางในรัชสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชไว้ กล่าวคือ สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชทรงแต่งตั้งขุนนางจากทางเหนือซึ่งเป็นไพร่พลเก่าแก่ของพระองค์ให้เป็นขุนนางตำแหน่งสำคัญๆ ส่วนกลางและส่วนท้องถิ่น การที่พระองค์ทรงรวบรวม

ขุนนางเหล่านี้เข้ามาสังกัดส่วนกลางเพื่อสร้างฐานอำนาจของพระองค์เองนั้นทำได้ง่าย เพราะขุนนางสำคัญๆที่กรุงศรีอยุธยาแต่เดิมนั้นถูกพม่ากวาดต้อนไปหมด นอกจากนี้ยังทรงฟื้นฟูระบบการปกครองที่ใช้ในรัชสมัยพระชัยราชาธิราช คือรวมอำนาจไว้ที่ระบบบริหารราชการส่วนกลางโดยส่งคนจากส่วนกลางไปปกครองหัวเมืองทางเหนืออย่างใกล้ชิดเพื่อป้องกันการกบฏ การจัดการปกครองเช่นนี้นอกจากทำให้สามารถรวบรวมกำลังพลได้แล้ว ยังทำให้พระมหากษัตริย์ราชวงศ์สุโขทัยที่ขึ้นมาใหม่มีอำนาจใหม่ที่มีเสถียรภาพทางการเมืองมากขึ้น^{๔๑}

ต่อมา พระยาละแวกก็ยกทัพเข้าตีเมืองเพชรบุรีถึงสามครั้งแต่ปล้นเมืองไม่สำเร็จ ในครั้งที่ ๔ เจ้าเมืองเพชรบุรีและเมืองยศโสธรราชธานีผู้ที่สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชทรงให้ไปรั้งเมืองแตกสามัคคีกัน จึงย่อหย่อนในการป้องกันข้าศึก พระยาละแวกจึงได้เมืองเพชรบุรี ต่อมา พระยาละแวกยังยกทัพมาทางตะวันออกอีก แต่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงยกทัพไปไล่ตีทัพ พระยาละแวกแตกพ่ายไป จะเห็นว่าพระราชพงศาวดารให้ภาพพระนเรศวรโดดเด่น คือทรงสามารถตีทัพพระยาละแวก ผู้เป็นศัตรูสำคัญของสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชได้สำเร็จเป็นคนแรก และไม่ประสบความสำเร็จอย่างแม่ทัพอื่น

หลังจากนั้น พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองสวรรคต มังเอิง(นันทบุเรง) ราชบุตรได้ขึ้นครองราชย์เป็นพระเจ้าหงสาวดีนันทบุเรง ความต่อจากนี้ พงศาวดารพรรณนาถึงวีรกรรมของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชตั้งแต่ทรงไปช่วยงานพระศพของบุเรงนองที่หงสาวดี ทรงตีเมืองรุมเมืองคังได้ พระเจ้าหงสาวดีนันทบุเรงทรงดำริจะกำจัดสมเด็จพระนเรศวรมหาราช สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงประกาศอิสรภาพจากกรุงหงสาวดี และจากนั้นเป็นเรื่องศึกระหว่างกรุงศรีอยุธยากับหงสาวดีไปจนถึงสิ้นรัชสมัยของสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช ในระหว่างเหตุการณ์เหล่านี้ บทบาทของสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเป็นบทบาทที่สนับสนุนสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทั้งสิ้น พงศาวดารมิได้กล่าวถึงสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชอย่างละเอียดนัก จะยกมากล่าวถึงดังนี้

หลังจากสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงประกาศอิสรภาพ ชาวไทยใหญ่ก็เข้ามาพึ่งพระบารมี สมเด็จพระนเรศวรมหาราชจึงทรงส่งครอบครัวไทยใหญ่ไปยังกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชทรงรับชาวไทยใหญ่ไว้ในพระบรมโพธิสมภาร พระราชทานเครื่องอุปโภคบริโภค และทรงอนุญาตให้ชาวไทยใหญ่ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ตำบลวัดป้อม

^{๔๑}มานพ ถาวรวัฒน์สกุล, ขุนนางอยุธยา, หน้า ๒๒๑-๒๒๕.

ต่อมา พระเจ้าหงสาวดีนั้นทบุเรงนองดำรงจะยกทัพมาตีกรุงศรีอยุธยาเพราะพิโรธที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงประกาศอิสรภาพ สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชทรงมีพระบรมราชโองการให้สมเด็จพระนเรศวรมหาราชและสมเด็จพระเอกาทศรถจัดการป้องกันเมือง

พระเจ้าหงสาวดีนั้นทบุเรงนองให้พระมหาอุปราชายกพลมาจัดการทำนา ณ เมืองกำแพงเพชรเพื่อเตรียมเสบียงเข้าตีกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชจึงทรงมีพระราชดำริว่า ทางเชียงใหม่และกำแพงเพชรต่างพากันทำนาเตรียมเสบียง หลังจากออกพรรษาแล้วพระเจ้าหงสาวดีนั้นทบุเรงนองก็จะยกทัพมาบรรจบกันเป็นสามทัพซึ่งเกิณกำลังจะป้องกันได้ ให้สมเด็จพระนเรศวรมหาราชและสมเด็จพระเอกาทศรถยกทัพไปตีเมืองเชียงใหม่ จากนั้นสมเด็จพระนเรศวรมหาราชและสมเด็จพระเอกาทศรถทรงไล่ตีทัพเชียงใหม่แตกพ่ายไป สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชก็ทรงนำทัพเรือเสด็จพระราชดำเนินโดยการศึก พระราชโอรสทั้งสองพระองค์ทรงกราบทูลว่าทรงมีชัยแก่เจ้าเมืองเชียงใหม่ สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชก็ทรงโสมนัสเป็นอย่างยิ่ง และทรงพระราชทานรางวัลให้แก่ผู้มีความดีความชอบในกองทัพ ต่อมา พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองทรงยกทัพมา สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชทรงให้สมเด็จพระนเรศวรมหาราชนำทัพไปป้องกันเมืองไว้ได้

ในพ.ศ.๒๑๓๓ สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชทรงประหารและเสด็จสวรรคตเมื่อพระชนมายุ ๗๖ พรรษา สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงขึ้นครองราชย์ต่อมา

ในรัชสมัยของสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเองทรงมีบทบาทที่ประวัติศาสตร์กล่าวถึงไว้ไม่มากนัก นอกจากการป้องกันกรุงศรีอยุธยาในครั้งศึกพระยาละแวก และการวางรากฐานการปกครองส่วนกลางและส่วนภูมิภาคหลังเสียกรุงศรีอยุธยาแล้ว ส่วนใหญ่ก็เป็นบทบาทของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทั้งสิ้น

จากที่กล่าวมาทั้งหมด จะเห็นได้ว่า เรื่องราวในพระชนม์ชีพของสมเด็จพระมหาธรรมราชานั้นซับซ้อน และมีเหตุการณ์สำคัญทางการเมืองเกิดขึ้นหลายเหตุการณ์ โดยเฉพาะสงครามระหว่างไทยกับพม่า ซึ่งสมเด็จพระมหาธรรมราชาทรงมีบทบาทสำคัญในหลายฐานะ ทั้งในฐานะผู้นำการรัฐประหารขุนวรวงศาธิราช ในฐานะขุนศึกคนสำคัญผู้มีบทบาทป้องกันกรุงศรีอยุธยา ในฐานะกษัตริย์ผู้สวามิภักดิ์ต่อพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองผู้เป็นศัตรูของกรุงศรีอยุธยา และกลับมาเป็นพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา และได้เป็นศัตรูกับหงสาวดีอีก

ครั้งในปลายพระชนม์ชีพ บทบาทของสมเด็จพระมหาธรรมราชาที่ปรากฏในประวัติศาสตร์จึงหลากหลายและพลิกผันเป็นอย่างยิ่ง

ด้วยเหตุดังกล่าว เรื่องราวของสมเด็จพระมหาธรรมราชาจึงมีเพียงแต่ปรากฏอย่างละเอียดพิสดารในพระราชพงศาวดารเท่านั้น แต่บทบาททางการเมืองของพระองค์ยังเป็นที่สนใจของนักประวัติศาสตร์ยุคหลังเป็นอย่างมาก จึงได้เกิดงานศึกษาทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับสมเด็จพระมหาธรรมราชามากมาย

เรื่องราวของสมเด็จพระมหาธรรมราชาในประวัติศาสตร์นิพนธ์มีความสำคัญต่อการประพันธ์วรรณกรรม ๒ ประเด็นคือ ประเด็นแรก เรื่องราวของสมเด็จพระมหาธรรมราชาในมิติประวัติศาสตร์นั้นพลิกผันเปลี่ยนแปลงไปหลายฐานะหลายสถานภาพ อีกทั้งยังมีบทบาทอันเป็นที่น่าพิศวง เช่น การได้ไปปกครองเมืองพิษณุโลกแต่ไม่ขึ้นครองราชย์เอง การเข้าสวามิภักดิ์ต่อพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง ซึ่งนักประวัติศาสตร์ยังคงโต้เถียงประเด็นนี้ไม่ลงรอยกัน ทำให้เกิดช่องว่างของพระราชประวัติของสมเด็จพระมหาธรรมราชาที่เหมาะสมจะนำไปสร้างสรรค์เป็นตัวละครที่มีชีวิตชีวาและตีความเพื่อสนองวัตถุประสงค์ของการประพันธ์ได้อย่างหลากหลาย

ประเด็นต่อมา บทบาททางการเมืองของสมเด็จพระมหาธรรมราชาในสถานภาพต่าง ๆ นั้นค่อนข้างจะแตกต่างกันชัดเจนเป็นเอกลักษณ์ในแต่ละยุคสมัย และในมิติวรรณกรรมวรรณกรรมแต่ละเรื่องเลือกเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ต่างช่วงกันไปสร้างเป็นโครงเรื่อง หากวรรณกรรมเลือกประวัติศาสตร์ต่างช่วงกันไปในาเสนอ ก็แทบจะเป็นการเล่าเรื่องของสมเด็จพระมหาธรรมราชาคนละเรื่องกัน คือเรื่องของขุนพิเรนทรเทพผู้ปราบยุคเข็ญ เรื่องของพระมหาธรรมราชาผู้เสียเมืองให้พม่า และเรื่องของสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชผู้เป็นพระราชบิดาของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะความพลิกผันของพระชนม์ชีพของสมเด็จพระมหาธรรมราชาในประวัติศาสตร์นั่นเอง

ลักษณะสำคัญทั้งสองประเด็นข้างต้น ทำให้เรื่องราวของสมเด็จพระมหาธรรมราชาถูกนำไปสร้างเป็นตัวละครในวรรณกรรมได้อย่างมากมาย หลากหลายบริบท และสื่อสารถึงความคิดเชิงอุดมการณ์ได้อย่างหลากหลายอีกด้วย ดังจะแสดงให้เห็นในบทต่อไปข้างหน้า